

KLASİK İSLÂM SİYASET KURUMU VE LİTERATÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

İBRAHİM BARCA
ÖĞRETİM GÖREVLİSİ, SIIRT ÜN. İLAHİYAT FAK.

ÖZET

Tarihi boyunca farklı coğrafyalarda bazen yöneten bazen de yönetilen olarak varlığını bugüne kadar sürdürmüş olan Müslümanlar, bir ortak yaşam geleneğine sahiptir, denilebilir. Bunda İslâm medeniyetinin siyaset/idare anlayışı ve bu doğrultuda tesis etmiş olduğu siyaset kurumları ve siyasete ait literatürün etkisi inkâr edilemez. Kur'an ve sünneti temel referans noktası kabul eden Müslüman siyasetçi/idareci ve teorisyenleri zaman içinde güncel gelişme, yenilik ve sorunlara kayıtsız kalmamış, siyaset/idare bağlamında teorik ve pratik birçok değişim ve gelişmeler kaydetmişlerdir. Klasik İslâm siyasetine yönelik sözü edilen özelliklerin bilinmesi bugün birçok sorunla boğuşan Müslümanlar için önem arz edebilir. Bu yüzden bu makalede klasik İslâm siyaset kurumu ve onu meydana getiren önemli alt kurumlardan hilafet ve vezaret kurumları ile klasik İslâm siyasetine ait bazı özellik, kavram ve eserler önemli özellikleri ile kısaca ele alınmıştır.

Anahtar Kavramlar:

İslâm, siyaset, hilafet, vezaret

ABSTRACT

Muslims who sometimes manages and are managed as society different geographies until today has a tradition of common life. The main reason is politics of the Islamic civilization / administration approach and the influence of the literature of political institutions. Muslim politicians, administrators and theorists who accepted Quran and Sunnah of the basic reference point not be unconcerned recent developments, innovations and problems in the context of politics / administration theory and practice have made many changes and improvements. To know the mentioned features for the classical Islamic politics may be crucial for Muslims struggling with questions today. Therefore, this article has addressed briefly the following: Classical Islamic political institutions and belonging to him such as caliphate and vizierate also classical Islamic politics with some features, concept and works.

Keywords:

Islam, diplomacy, caliphate, vizierate

1. SİYASET/İDARE

En az iki insanın bir araya gelerek çatışmadan yaşamlarını sürdürebilmelerinin ön koşulu; ortak kararlar alıp ortak yaşantı alanları oluşturmak ve ortak yaşantılar gerçekleştirmektir. Tarihte görüleceği üzere ortak bir veya birkaç yön ve özelliği paylaşan insanların sayısı artıkça bu insanlar, birlikteliklerinin devamlılığı, ortak yaşantılar ve yaşantı alanlarının sürekliliği için birlikte bir yönetim sistemi oluşturmuşlardır. Böyle bir niteliğe sahip her topluluk, zamanla kendisini diğer topluluklardan farklı görmeye ve topluluğunu korumaya yönelik teorik ve pratik adımlar atmış ve ilkeler vaz etmiştir. Nihayetinde insanın toplumsal yapısının gelişiminin bu şekilde bir sürece tabi olarak ilerlemesi beraberinde bugün devlet denilen siyasi örgütlenmeyi doğurmuştur.

Tarihleri boyunca Müslümanlar bazen kendi devletlerinde bazen de başka devletlerin vatandaşı olarak yaşamışlardır. Diğer devletlerde olduğu gibi Müslüman devletlerde de beraberce yaşamın devamlılığı için gerçek-

leştirilen ortak yaşantılar ve maddi/manevi birliktelikler (kurumları) mevcut olmuştur.

İslâm kurumları incelenirse, köken bakımından iki tür kurumun varlığı kendini gösterir. Biri İslâm'a has olan olduğu fetva, medrese, halifelik, hisbe ve muâhât gibi kurumlar, diğeri ise önceden var olduğu halde İslâm'ın onu kendi ilke ve anlayışına göre şekillendirdiği/dönüştürdüğü ve/veya geliştirdiği siyaset, siyasetin önemli bir kurumu olan vezirlik, divan, berid, sikke ve vakıf gibi kurumlardır.¹

Siyaset kelimesi sözlükte, “ağaç ve habbelerine kurt düşmesi, koyun yününün, elbiselerin ve yiyeceklerin kurtlanması, hayvanları terbiye etmek, insanların önderliğini yapmak ve işleri düzeltmeye çalışmak, idare etmek” anlamlarında kullanılır.² Nazari anlamda siyaset, kadim anlamıyla devleti ve/veya toplumsal birlikteliği olduğu gibi veya olması gereken şekliyle kendisine konu yapıp ele alan sistem ve düşünce olarak tanımlanabilir. Bu tanım aynı zamanda siyaset ilmi ve felsefesini de kapsar. Ameli anlamda siyaset ise; insanların bir toprak parçası üzerinde huzur içinde yaşamasına yönelik eylem ve uygulamaların bütünüdür.

İslâmi kurumların birinci derecede ortak kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Sünnet olmuştur. Çünkü İslâm ümmeti idarecileriyle, fakihleriyle ve sıradan vatandaşlarıyla beraber yaşama şartlarının neler ve ortak yaşantılarının nasıl olduğu ve olacağını öncelikle Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'ten almayı çalışmışlardır.

İslâmiyet'in temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in söz ve fillerinde sadece öte dünyaya dair buyruk ve düzenlemeler yoktur.³ Bu yüzden klasik İslâm siyaseti, Allah'ın ve onun elçisi Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu temel ilkeler ve uygulamalar doğrultusunda şekillenmiştir.⁴ Yüce Allah, şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülüemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız

¹ Bu kurumlar dinî, siyasi, toplumsal, ekonomik vb. diye de sınıflandırılabilir.

² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır), VI, 107.

³ Bu kaziye için bkz. el-Mü'minûn, 23/16; el-İnfîtâr, 82/19.

⁴ Hamed Muhammed es-Samed, *Nizâmü'l-bukm fi 'abdi'l-hulefâi'r-râşidin*, (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'iyye, 1994), s. 23.

onu Allah'a ve Rasûle götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."⁵ Kur'an Kerim ve Sünnet hem teori hem de pratikte İslâm siyasetçilerini, siyaset kuramcılarını ve fakihlerini bağlamıştır. Zira Kur'an'da siyasetin iki unsuru olan yönetici ve yönetilenlerle ilgili onlarca ayet vardır. Hz. Peygamber'in bu konudaki söz ve uygulamaları ise genellikle hadis kitaplarının imâre, cihâd, fiten, ahkâm, siyer ve meğâzi gibi başlıkları altında yer alır.

İslâm siyaset kurumunun Kur'an-ı Kerim ve Sünnet dışındaki diğer dolaylı kaynakları İslâm âlimlerinin usûlü'l-fıkıh, kelam, tarih, felsefe vb. ilimlere dair telif etmiş oldukları kitaplar ve hadis şerhleri, biyografik ve ansiklopedik eserler ile sözlüklerdir.⁶ Bu konudaki asıl kaynaklar ise bu makalenin son kısmında detaylıca verilmiş olan fıkıh, siyaset ve siyasetname türündeki eserlerdir.

İslâm âlimleri, bir yönetimin olması gerekip gerekmediği ve bu gerekliliğin kaynağının akıl mı şeriat mı olduğu hususlarını ele almış; yönetimin nasıl ve yönetim için hangi esasların yürürlükte olması gerektiğigibi siyaset ile ilgili birçok konuya siyaset, kelam, tarih (siyaset tarihi), tefsir, fıkıh, felsefe, hitât ve tasavvuf konulu eserlerinde yer vermişlerdir.⁷ Klasik İslâm siyaset anlayışının ve kurumunun net olarak anlaşılması için İslâm âlimlerinin siyaset tanımlamalarının, siyaset kavramına yükledikleri anlamların ve siyaset ve onun ile ilgili kavramları kullanma şekillerinin ve nu konulardaki açıklamalarının bilinmesi önem arz eder.

İslâm âlimleri farklı bakış açılarından yola çıkarak siyaseti, değişik çeşitlerde ele almışlardır. Bazen idare ve çekip çevirme manası verdikleri siyaset kavramını, siyâset-i nefis (insanın kendi nefisini yönetmesi), siyâset-i

⁵ Nisâ, 4/59; Şeyhülislâm Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'iyye*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife), s. 12-16.

⁶ Nasır Muhammed Arif, İslâm siyasetinin kaynaklarını asıl ve dolaylı olarak ikiye ayırır. Dolaylı kaynaklar şunlardır: Kur'an ve hadis şerhleri, fıkıh kitapları, kelâm ilmindeki imamet başlıklı yazılar, Raşid halifelerin hutbeleri ve valilere/emirlere gönderdikleri ahitnameler, ansiklopedik eserler, tarih kitapları, halk folklorunu veya âlim ve salih kimselerin hayatını konu edinen eserler, sözlükler ve tarifat türü eserler. Bkz. Nasır Muhammed Arif, *fi Mesâdirî't-türâsi's-siyâsiyyi'l-İslâmi*, (ABD Virginia: el-Ma'hadü'l-Âlemi, 1994), s. 99-103.

⁷ İslâmi yönetimde, idare ve toplumun yönetimine dair altı genel esas mevcuttur: İslâm şeriatına uymak, Müslümanlar arasında şura, malların ortaklığı, toplumsal dayanışma, eşitlik ve genel özgürlüklerin garanti altına alınması. Bkz. Abdüssemi Sâlim el-Hirravî, *Lügatü'l-idâreti'l-âmme fi sadri'l-İslâm*, (Kahire: el- Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1986), s. 206.

hâssa (insanın yakınlarını yönetmesi), siyâset-i âmme (reyayı yönetmek), siyâset-i emvâl (gelir giderleri yönetmek) ve siyâsetü's-silm ve'l-harb (savaş ve barış siyaseti) diye beşe ayırıp incelemişlerdir. Bazen ise yönetenin kim olduğuna bakarak siyaseti, siyâset-i nebevî ve siyâset-i mülûkî (nebevi ve saltanatvari yönetim) diye iki kısma ayırarak ele almışlardır.⁸

Siyaset kavramı birçok siyaset eserinde tedbîr kavramıyla ifade edilmiştir. Bu kullanıma, “siyâsetü'd-düvel”, “tedbîrü'd-düvel” (ülkeleri idare etmek), “tedbîrü'l-ceyş” ve “siyâsetü'l-ceyş” (ordu yönetmek) tamlamaları birer örnek olarak gösterilebilir. İdare etmek, çekip çevirmek, yürütmek ve yönetmek anlamlarına gelen ve birbirlerinin yerine kullanılabilen siyaset ve tedbir kavramları, İslâm uleması arasında sadece devlet yönetimi için değil, bunun yanında her türlü ve seviyedeki yönetim için kullanılmıştır.

Siyaset, sözlükte çobanlık etmek anlamında kullanılan; fakat genişleyerek her kademedeki devlet yöneticiliği için kullanılan ri'ayet kelimesi ile da yakın anlamdadır. Bu anlam yakınlığı, “er-ri'âyetü's-şer'iyye ve siyâsetü'r-ra'î ve'r-ra'iyye” gibi başlıklar altında telif edilmiş siyaset kitaplarındaki kullanımlarda açıkça görülmektedir.

Kendi gözlem ve tecrübelerinden de yola çıkarak siyaseti inceleyen İbn Haldûn: “İnsanın insan ve sosyal bir varlık olmasından dolayı bir yönetim ve-ya yöneticinin bulunması gerekir” der.⁹ Yönetim çeşitlerini mülküt-tabîi, mülküs-siyâsî ve halifelik diye üçe ayırır¹⁰ İbn Haldûn, siyaseti, memleketin hikmet ve ahlaka uygun olarak yönetilmesi ve cumhurun nesli koruyacak ve bekasını sağlayacak bir sisteme göre hareket ettirilmesi, diye tanımlamıştır.¹¹ O, bir başka açıdan siyaseti, ilkelerini, devlet büyükleri ve ileri gelenleri ile akil adamların tesis ettiği siyâset-i akliye ve Allah'ın naslarla belirlediği ilkelere bağlı siyâset-i dîniyye diye ikiye ayırmıştır.¹² Ona

⁸ Örnek için bkz. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 326.

⁹ Abdurrahmân b. Haldûn, *el-Mukaddime*, nşr. Abdüsselâm eş-Şeddâdi, (ed-Dârü'l-Beyzâ, 2005), s. 226.

¹⁰ Birincisi insanları şehvet ve arzularına göre yönetirken; ikincisi dünyevi maslahatları celp etmek ve zararlardan korumak için uygulanan akla dayalı yönetim biçimidir. Üçüncü yönetim biçimi olan halifelik ise insanların uhrevî ve ona racî olan dünyevî maslahatlarını temin eden Şeriat ilkelerine göre yönetmektir. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 328.

¹¹ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 56.

¹² İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 326.

göre, Allah'ın nuruyla bakmamak anlamına geldiği için şeriatı dikkate almayan siyaset mezmumdur.¹³ Alâuddin Ebü'l-Hasen et-Trablusî siyaseti: “*Hâkimin insiyatıfıne bırakılmış ağırlaştırılmış şeriat uygulamaları*” diye tanımlayıp onu adil ve zalim siyaset diye ikiye ayırmıştır.¹⁴ İbn Akil ise siyaseti “*Kur’ân-ı Kerim ve Sünnet’te olmasa da insanları fenalıktan kurtarıp en iyiye götüren şeyleri yapmaktır*” diye tanımlamıştır.¹⁵ *Miftâhu’s-se’âde* müellifi Taşköprüzâde, siyaseti “*Yöneticilik, toplumsal birliklilikler ve bunların özelliklerinin bilgisini içeren uygulamalı ve hikmete dayalı bir ilim*” diye tanıtıp Aristo’nun İskender’e yazmış olduğu Siyaset ve Fârâbî’nin *Arâu ehlil-medînetil-fâzıla* kitaplarının bu ilmin önemli konularını içerdiğini, belirtmiştir.¹⁶ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve talebesi İmam Gazâlî; İbn Teymiyye ve talebesi İbnü'l-Kayyim el-Cevzîyye gibi İslâm siyasetine dair eserler telif etmiş bazı ulema ise İslâm siyaset fihhına tercüme ve nakiller yoluyla karışan Yunan ve İran siyaset fikirlerinin etkisini yok etmeye çabalamayı yeğlemişlerdir.¹⁷

İslâm tarihinde nebevi, halifelik ve saltanat diye üç çeşit idare deneyimi yaşanmıştır. Medine, Emevî, Abbasî, Fatımî vb. yönetim deneyimleri buna örnek gösterilebilir. Bu farklılığın en önemli sebeplerinden biri, klasik İslâm siyaset anlayışında yönetim biçiminin ve isminin öncelikli bir mesele olmamasıdır. Çünkü siyasetin amacı -İslâm âlimlerinin tanım ve açıklamalarından da anlaşıldığı üzere- belirli bir toprak parçası üzerinde yaşamlarını sürdüren insanların adalet ve huzur içinde beraberce yaşamalarını gerçekleştirmektir. Buna paralel siyasetin temel görevi ise, şeriatın da amaçları olan akıl, can, mal, din ve şeref korumaktır.¹⁸ Sözü edilen bu amaç ve görev de İslâm siyaset ve

¹³ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 327.

¹⁴ İbrahim b. Yahyâ Halife Dede Efendi, *es-Siyâsetü’s-ser’iyye*, nşr. Fuad Abdülmün’im, (İskenderiye: Müessesetü Şebâbî'l-Câmi’iyye, 1991), s. 74.

¹⁵ Dede Efendi, *es-Siyâsetü’s-ser’iyye*, s. 67 (İbn Akil’den naklen).

¹⁶ Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-se’âde*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), I- 386.

¹⁷ Ebü'l-Me’âli İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Ğıyâsü'l-ümem fi iltiyâsî’z-zülem*, nşr. Mustafa Hilmi ve Fuad Abdülmün’im, (Beyrut: Dârü'd-Da’ve), s. 7.

¹⁸ Bu konuda İbn Haldûn şöyle der: Siyâset ve mülkün görevleri; halkı korumak ve Allah'ın kulları arasında onun hükümlerini icra etmektir. *el-Mukaddime*, s. 326; ayrıca konu ile ilgili bkz. Mehmet Akif Aydın, *Hız. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslâm Devlet Yönetimi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu Kitabı, 1998)

siyasetçileri bağlayan şu ilkelere riayet edilmesini zorunlu kılmaktadır: adalet, eşitlik, özgürlük, şeriate uyma, şura, muhalefet, maslahatlara riayet, merhamet ve tevazu, “iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak” ve görevlendirmelerde ehliyet. Bu amaç, görev ve ilkeler doğrultusunda hareket edildikten sonra yönetim biçiminin ve isminin ne olduğunun birincil derecede önemli olmadığı ortaya çıkmaktadır.¹⁹ İbn Haldûn şöyle der: “İslâmiyet; bizzat mülkü (saltanatı) yermemiştir, bunun yerine bundan neşet eden zulüm, zorbalık yapılmasını ve şehvet, arzulara göre hareket edilmesini yermiştir.”²⁰ Kur’ân-ı Kerîm ayetlerinden, Hz. Peygamber’in yirmi üç yıllık yaşamından ve yukarıdaki açıklamalardan yola çıkarak Müslüman bireylerden belirli bir siyasi örgütlenme içinde olmaları veya belirli bir yönetim rejimi kurmak için çalışmalarının istenmediği görülecektir.²¹ Ancak tarihte, bazı Müslümanlar durumlarının gereği bunu gerekli görmüşler veyahut şartlar onları buna zorlamıştır. Onlardan bazı idareciler; yukarıda zikredilen amaç, görev ve ilkelere riayet etmiş, bazıları ise yönetiminde zulme meyletmiş, her türlü zulüm ve cürmü işlemişlerdir. Doğal olarak zulmeden halife veya sultanlar ise kendilerini azledecek sistemin çalışmasının önüne geçmişlerdir. Dönemin ulemasının büyük çoğunluğu ise bu türden halife veya sultanların bazı şeâirî İslâmiyeyi uygulamalarını gerekçe göstererek ve fitne çıkmasını engellemek adına onlara ilişmemiş ve/veya onlara destek olmaya devam etmişlerdir.

Hz. Peygamber, gidip düşman safına katılırlar diye savaşta hırsızlık yapanların elini kesme cezasını ertelemiş, Hz. Ömer Müslüman kadınlar et-

s. 23; Muhammed Tâvit Tâncı, “İslâm’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1994), s. 31.

¹⁹ es-Samed, *Nizâmü’l-hukm fi ‘abdi’l-hulefâir-râşidin*, s. 18; Müslümanlar tarafından belli bir otoritenin ve devlet yapısının kurulması gerektiği görüşü için bkz. Ahmet Yaman, “Hilafet-Saltanat Dönüşümü Bağlamında Klasik Dönem Müslümanlarının Reel Siyaset Anlayışlarının Seyri Üzerine”, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji*, 4 (2002), s. 47.

²⁰ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 331; İslâm tarihi Sıffin, Cemal ve Nehrevan savaşlarına, Kərbela, Harre ve Fah vakalarına, İbn Zübeyr ve Muhtar es-Sekafi’nin Emevî devleti ile olan mücadelelerine, es-Seffâh’ın Emevî ailesine yönelik katliamlarına, Fatımî-Abbâsî savaşlarına, Eyyübî-Fatımî savaşları, Endülü’s’te vali ve emir, Murâbitlar ve Muvahhitler ile bağımsız beyliklerin aralarındaki savaşlara, Memlük-Osmanlı Savaşlarına ve Osmanlı-Safevî savaşlarına sahne olmuştur. Bütün bu olaylar, siyasi bağlamda olması gereken ile olanın birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.

²¹ Bu değerlendirme ile ilgili olarak bkz. Mehmet Atalan, “Hz. Muhammed’in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2004), s. 66-67.

kileneceği düşüncesiyle Hüzeyfe'nin Yahudi bir kadınla evlenmesini engellemiş, etin azaldığı ve neredeyse tükeneceği bir zaman diliminde haftada iki gün et yemeyi Medine ahalisine yasaklamış ve tek seferde yapılan üç talak zecr olsun diye üç talak olarak kabul etmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Hz. Ömer, Müslümanlar güçlendiği için Müellefetü'l-Kulûb olan kimselere zekât verdirtmemiştir. Yine Hz. Ömer, ordu divanı kurmuş, eyaletlere kadılar atamış, ordugâh şehirleri, vakıf sistemini ve posta teşkilatını kurmuştur. Hz. Osman -Müslümanlar ihtilafa düşmesin diye- önceden diğer mushafardan okumak caizken "İmam Mushaf" dışındaki diğer nüshalardan Kur'an okumayı yasaklamış ve insanların, "daha dün babası öldürüldü, bugün de oğlunu öldürdüler" dememesi için Hürmüzan'ı öldüren Ubeydullâh b. Ömer'e kısas uygulamamıştır. Benzer şekilde Hz. Ali, Hz. Osman'ın katillerine kısas uygulamayı ertelemiştir.²² Klasik döneme ait bu tür siyasi uygulamalar, "zarar verecek şeylerin önüne geçme", "yöneticinin reayayı yönetmesi, maslahatlara göre olmalıdır" ve "mazarrayı/zararı defetmek, menfaati/faydayı celbetmekten evladır" gibi külli fıkıh kaideleri doğrultusunda yapıldığı söylenebilir. Bu türden uygulamalar, aynı zamanda klasik İslâm siyaset anlayışında toplumun öncelendiğinin de göstergelerindedir. Zira içinde bulunulan dönem ve önceki tarihî tecrübelerin etkisiyle, günün toplumsal, siyasi ve ekonomik şartlarının da bir neticesi olarak klasik İslâm siyaset anlayışında toplumun korunması bireyin korunmasına öncelenmişti.²³ İslâmiyet'te Batıdaki gibi bir ortaçağ deneyiminin yaşanmamış olması toplumun aleyhine de olsa bireyi önceleyen bir düşüncenin ortaya çıkmasının önünü almıştır, denilebilir. Bazı halife-sultanlar, bireye karşı toplumu önceleme durumunu bazı dönemlerde bireyi yok saymaya ve olur olmaz şartlarda bireyi topluma veya kendi saltanatları uğruna feda etmeye kadar götürmüştür. Ulemasının bazıları, onların bu yanlışlarını görseler de ilk dönemdeki bazı idari ve şer'î uygulamaların zahirî devam ediyor olmasından dolayı buna rıza göstermişler, rıza göstermeyen ulema ise gerekli cezaları çarptırılmış veya değişik hile ve entrikalarla susturulmuşlardır. Aslında toplumu bireye önceleyen klasik İslâm siyasetinde, bi-

²² Dede Efendi, *es-Siyâsetü's-şer'iyye*, s. 61-70.

²³ Kölelik-cariyelik ve kadının toplumdaki konumu konusunda İslâmiyet'e karşı eleştiride bulunmadan önce bu hususu gözden ırak tutmamak gerekebilir.

reyin zikri geçen zalim halife/sultanların insafına bırakılmaması için hak kavramı devreye sokulmuştur.

İslâmi metin ve vesikalarda hak kavramı, modern manadaki hak kavramına karşılık geldiği gibi görev veya sorumluluk anlamlarını da içerir. Bununla ilgili olarak İslâm hukuk ve siyaset eserlerinde Allah'ın kullanı üzerindeki hakları, yöneticinin yönettikleri ve yönetilenlerin yöneticileri üzerindeki haklar bölümlerine bakılabilir. Klasik İslâm siyasetinde insanın özgür bırakıldığı alanların çeşitliliğinden ve birey topluma öncelenmediğinden olsa gerek, özgürlükler tek bir başlık altında toplanmamıştır. Bununla beraber, özgürlüklerin teorik çerçevesi şöyle çizilebilir. Kanun koyucu tarafından yasaklanmamış; emredilmiş, yapılmasında bir mahzur yoktur, yapabilirsiniz denilmiş ve hakkında hiçbir hüküm verilmeyip sükût edilmiş hususlar insanların özgürlük alanını meydana getirir.²⁴

2. HİLAFET KURUMU

Ha-le-fe- kökünden türemiş olan hilafet kelimesi, “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelir. Hilafet, terim olarak Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife ise (ç. hulefâ, halâif), “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve devlet başkanı için kullanılırdı. Devlet başkanlığının diğer bir adı da imamettir. Devlet başkanına, Hz. Peygamber'in vekili olarak onun adına toplumu yönettiği için halife, önder ve lider olması sebebiyle de imam denildiği anlaşılmaktadır.²⁵ Halife, devlet başkanlığının yanında dinî işlerin en büyük sorumlusu ve onların birinci derecede

²⁴ Bunun için usûlü'l-fıkıh eserlerine müracaat edilebilir.

²⁵ Mehmet Azimli, “Halifeliliğin Kurumsallaşması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi*, Konya 1999, s. 8; Erdoğan Pazarbaşı, “Kur'an'a Göre Halifelik ve Toplumsal Süreklilik”, *Bilimname I*, 1 (2003), 16-47; İsmet Kayaoğlu, “Halifelik”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5 (1980), s. 133; Hâkim (yönetici) eğer Şeriat'a uygun hareket etmezse o müteğallibtir; Şeriat'a uygun hareket eder ve beraberinde ilim sahibi ve idareciliğe ehilse o imamdır; Şeriat'a uygun hareket eder ancak ilim sahibi ve idareciliğe ehil değilse, o sultandır. Bkz. Şemsüddin İbn Tolun, *Nakdüt-tâlib li-zeğeli'l-menâsib*, thk. Muhammed Ahmed ve Hâlid Muhammed, (Beirut: Dârü'l-Fikri'l-Mu'asır, 1992), s. 23 (Nâsırüddin el-Beyzâvî'den naklen).

uygulayıcısıydı.²⁶ Hz. Ömer devrinden itibaren “emîrül-müminîn” tabirinin “halife” yerine kullanıldığı ve ileri dönem kaynaklarında cemaatle kılınan namazlardaki imamlıktan ayırmak için devlet başkanlığına “imâmet-i kübrâ” (imâmet-i uzmâ) denildiği görülmektedir. Hz. Ebû Bekir, kendisine “Ey Allah’ın Halifesi” denmesine itiraz etmiş ve bana “Allah’ın Resûlü’nün Halifesi” diye hitap edin buyurmuştur.²⁷ Sonraki bazı dönemlerde “zillüllâh fi’l-arz”, “sultân-ı a’zam”, “nâib-i Rasûlillâh”, “sultan” ve “melik” gibi sıfatlar da halifeyi nitelendirmede kullanılmıştır. Bunların yerine Şii literatürde imamet terimi daha yaygın olarak kullanılmıştır.²⁸

Hz. Ebû Bekir’in halife seçildikten sonra yaptığı ilk konuşma İslâm halifelığının esaslarının neler olduğuna dair bazı ipuçları vermektedir: “Ey insanlar ben de sizin gibiyim, aramızda bir fark yoktur. Ey İnsanlar! Sanırım ancak Rasûlüllâh’ın taşıyabileceği bir vazife, bana sizler tarafından verilmiş bulunmaktadır. Hâlbuki Allah, Rasûlünü âlemlere üstün kılmış ve onu bütün afetlerden korumuştur.

Bu görevde ben tabi olacağım ve bid’atler çıkarmayacağım.

Ey Allah’ın kulları! Şayet dosdoğru olursam olursam bana yardım ediniz, şaşırırsam beni düzeltiniz.

Allah’ın yanında kabul görececek olan işler, onun rızası gözetilerek yapılan işlerdir. Öyleyse siz de amellerinizde onun rızasını gözetiniz.”²⁹

Sünnîlere göre bir halifenin gerekliliği şer’an vacipken, Mutezile’ye göre aklen vaciptir.³⁰ Şiâ imametinin, ilahî nasla Ehl-i beyt’e³¹ ait olduğunu sa-

²⁶ Halifenin dinî işlerden sorumlu olduğu hususu için bkz. es-Samed, *Nizâmül-hukm fi ‘ahdi’l-hulefâi’r-râşidin*, s. 43.

²⁷ Hüseyin Fevzi Neccâr, *el-İslâm ve’s-siyâse*, (Kahire: Matbû’atü’ş-Şa’b), s. 171.

²⁸ Casım Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, XVII, 539; Kayaoğlu, “Halifelik”, s. 142; Şaban Öz, “Hilafette Nass Teorisi”, *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2009), s. 67; Galip Türcan, “İslâm’da Dini Otorite”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2005), s. 106.

²⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihü’r-rusûl ve’l-mülûk*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl, (Mısır: Dârü’l-Me’arif, 1969), III, 224.

³⁰ Muhammed Reşid Rızâ, *el-Hilâfe*, (Kahire: ez-Zehrâ li’l-İ’lâmi’l-Arabi, 1922), s. 18.

³¹ Ehl-i beyt tamlaması, “ehl” ve “beyt” kelimelerinden meydana gelmektedir. Ehl, “aşireti, akrabaları, eşi, ailesi...” anlamlarında olup “ehl” kelimesi, başka kelimelerle tamlama şeklinde kullanılmaktadır. Ehl-i kitâb, ehl-i sünnet, ehl-i hadîs gibi... Beyt kelimesi ise “ev, mesken, çadır, aile, kabir” gibi anlamlara gelmekte olup, Kâbe’ye “Allah’ın Evi” denmektedir. Ehlü’l-beyt tamlaması, yalın haliyle “evin sâkinleri” anlamındadır. “Âl” kelimesi de “ehl” kelimesiyle

vunur. Haricîler ise halife tayininin tahkimle değil, şura ve seçimle olması gerektiğini savunur. Sünnîlerin büyük çoğunluğuna göre halife, Kureyş'ten olmalıdır.³²İslâm usul mezhepleri arasındaki bu fikir ayrılığının ortak noktası, bir yöneticinin mutlaka olması gerektiğidir.

Râşid Halifeler döneminde halife seçimi, Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinde olduğu gibi bey'at, Hz. Ömer'in halifeliğinde olduğu gibi istihlâf, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifeliğinde olduğu gibi "Ehlü'l-hal ve'l-a'kd" tarafından yapılan şura ile olmuştur.

Maverdî'ye göre halifenin göreceği önemli olan âmme işlerinden bazıları şunlardır: "[Halife]; toplumu himaye, koruma, mal, can ve her türlü yol emniyetini sağlamak suretiyle insanların yeryüzünde geçimlerini ve kazançlar sağlamalarını temin eder. Yasak olan sahalardan ve başkasına ait haklara zarar vermekten uzaklaştırır. İhtilafları çözmeye, çekişmelerin, nizalı kimselerin nizalarına son vermede, merhametin temininde dinî hükümleri tatbik eder. Böylece zalim taşkınlık edemez, mazlum da zayıf düşürülemez. Müslümanların, zimmîlerin ve Müslümanlarla anlaşmalı olanların kanlarına, hayatlarına, mallarına kastetmek isteyen, dini ortadan kaldırmaya teşebbüs eden düşmana karşı harp hazırlığı yapmak, toplumun savunması için kaleler ve engeller inşa ettirmek. İsrâf ve cimrilik yapmaksızın, hazineden layık olanlara tam vaktinde yardım ve ihsanda bulunmak. Vergilerin toplanması, halka nasihatini sağlanması için emniyet memurları, nasihatçiler tâyin etmek ve görevlendirmektir. Bundan maksat herkes için işler eşit ve sağlam bir şekilde yürütülsün, mallar emniyet içinde korunsun. Top-

aynı anlamda olup "evl" ya da "ehl" kökünden geldiği söylenir. Kurân-ı Kerîm'de, bazı isimlerle birlikte (Âl-i Fir'avn, Âl-i Hârûn, Âl-i İbrahim, Âl-i 'İmrân, Âl-i Lût), onların aileleri, akrabaları, kavimleri ve taraftarları anlamında kullanılmıştır. Bkz. Adnan Demircan, "Arap Siyâsi Geleneğinin, Ehl-i Beyt Tamlamasının Kavramlaşma Sürecine Etkisi", *Marife Dergisi*, yıl. 4, sayı. 3, kış 2004 (Ehl-i beyt özel sayısı), s. 3.

³² İbn Haldûn, bu şartın ihtilaflı olduğunu ve buna muhalefet edenlerden birisinin Ebû Bekir el-Bâkîllani olduğunu söyledikten sonra, kendisinin ise bu şartın olması gerektiğini savunduğunu belirtir. (bkz. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 335). Abdülmüte'al es-Sa'dî, halifenin Kureyş'ten olma şartını geçici ve vacip olmayan bir şart olarak nitelendirip bu fikrini sahabenin davranış ve tutumlarından yola çıkarak temellendirmeye çalışmıştır (bkz. Abdülmüte'al es-Sa'dî, *es-Siyâsetü'l-İslâmiyye fi 'abdî'l-hulefâi'r-râşidîn*, (Beyrut: Dârü's-Sekâfe), s. 25. Haricîlerden bir grup; halifenin tayin edilmesinin vacip olmadığına inandıkları gibi Kureyş'ten olmasını, hür olmasını ve Arap olmasını da şart koşmazlardı. Bkz. Neccâr, *el-İslâm ve's-siyâse*, s. 181.

lumun işleri ve durumları ile bizzat meşgul olmak ve yakînen takip etmek. Böylece halkın idaresi, milletin himayesi daha iyi sağlanır ve o hilafet görevini sadece eğlencelerle veya sadece ibadetlerle ihmal etmemiş olur.”³³

Emevîlerin ilk sultanı Muâviye b. Ebî Süfyan ile saltanata dönüşen halifelik, Büveyhî ve Selçuklu dönemine kadar halife ve sultanın aynı kişi olması ile devam etmiştir. Ancak daha sonraları Büveyhî komutanları -bunlar daha sonra emir, melik ve sultan olarak nitelendirilecekler- ile saltanat ve hilafet birbirlerinden ayrılmış ve halifelik dinî formaliteden ibaret sembolik bir müessese olarak yaşamıştır. Memluklarda da bu durum devam etmiştir. Yavuz Sultan Selim ile beraber Osmanlıda halifelik ve saltanat, Emevîlerde olduğu gibi yeniden bir kişinin şahsında birleştirilmiştir. İbnü'l-Ezrâk; İslâm devletlerinde halifelik ve saltanat ile ilgili üç türlü tecrübenin yaşandığını söyler. Birincisi içinde saltanat olmayan halifelik; ikincisi içinde saltanat olan halifelik ve üçüncü şekil ise halifeliğin tamamen yok olup sadece isminin var olduğu mutlak saltanat tecrübesidir.³⁴

3. VEZÂRET KURUMU

Vezir kelimesi, “feil” (فعل) vezninde olup “yardım etmek” manasındaki “muâzere” (المؤازرة) veya “yük” anlamındaki “vizr” (الوزر) kelimesi ile ilişkilidir. İkincisine göre vezîr, sanki veziri olduğu kişinin yüklerini taşıyan kişidir. Bunların dışında vezir kelimesinin “sığınak” anlamındaki (و-ز-ر) kökünden³⁵ türetilmiş olabileceği dile getirilmiştir. Şu ayet-i kerime buna örnektir: “Hayır, hayır! (Kaçır) sığınacak yer yoktur.” (كلا لا وزر)³⁶ Buna göre vezir, meliki için adeta sığınılacak bir yerdir. “Vezere” (وزر) kökünden türetilmiş kelimeler, Kur’an-ı Kerîm’de de geçmektedir: “Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez.” (وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى)³⁷ “Bana ailemden bir de vezir

³³ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Basrî el-Mâverdi (450/1058), *el-Abkâmü's-sultâniyye*, trc. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yay.), I, 51-55.

³⁴ Şemsüddin Ebü Abdullâh Muhammed b. Ali İbnü'l-Ezrâk, *Bedâi'us-silk fi tebâi'i'l-milk*, nşr. Ali Sâmîr en-Neşşâr, (Irak: Vizâretü'l-İ'lâm), I, 95.

³⁵ İbn İshâk ez-Zeccâc da bu görüştedir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtül-a'yân*, nşr. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), II, 197; (و-ز-ر) ve türevleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânül-Arab*, V, 282; Kasım Şulul, *İbn Haldûn'a Göre İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: İnsan Yay., 2011), s. 115

³⁶ el-Kıyâme 75/11.

³⁷ el-Enâm 6/164; el-İsrâ 17/15; el-Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

(yardımcı) ver, kardeşim Hârûn'u" (وَاجْعَلِيوزِيرًا مِّنْهُلِي).³⁸ Mâverdî: "Eğer Musa, Hârûn'un kendisine sadece bir vezir olmasını isteseydi bunun için dua etmesine gerek kalmazdı, hâlbuki o peygamberlikte de ona ortak olmasını istemiştir." der.³⁹ Taşköprüzâde: "Eğer sultanın vezire ihtiyacı olmaması diye bir durum söz konusu olsaydı öncelikle Musa'nın Hârûn'a ihtiyacı olmazdı." der.⁴⁰

Vezir ile ilgili olarak Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Allah, bir emire hayır dilediği zaman ona sadık bir vezir verir. Unuttuğunda ona hatırlatır, hatırladığında ona yardım eder; onun için bundan başkasını murad ederse, ona kötü bir vezir verir. Unuttuğunda ona hatırlatmaz ve hatırladığında ona yardımcı olmaz."⁴¹

Selâhuddîn Bisvîni Reslân, vezir kelimesinin Arapça olduğunu ve buna dair birçok örneğin Arapça yazılmış olan Taberî'nin *Tarihü'l-ümem ve'l-mülük*, İbn Kuteybe'nin *Kitâbü's-şî'ri ve's-şü'arâ* ve İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtül-kübrâ* adlı eserlerinde bulunduğunu nakleder.⁴²

İslâm tarihinde vezir kelimesi yerine muhtelif kelimeler de kullanılmıştır. Emevî halifeleri "müşir" ve "kâtib" adı verdikleri bazı görevlilerle istişare ederlerdi. Endülüs Emevîleri, vezire "hâcib" ve "zü'l-vizâreteyn" derlerdi. Veziri ifade etmek için Eyyübîler "kâtib" ve "sâhib", Gazneliler "hâce-i bü-zürg" ve Selçuklular "hâce", "lala", "sâhib" ve "sâhib-i azam" gibi nitelendirmelerde bulunmuşlardır.⁴³ Fatımîler ise vezire "sefir" (elçi) ve "vasît" (aracı) derlerdi.⁴⁴

Sadeliği esas alan hilafet sisteminde, ondan önce var olan saltanat sistemlerinde mevcut olan vezirlik bilinmiyordu. Ancak Hz. Peygamber, Allah'ın "İşlerde onlarla istişare et"⁴⁵ emri gereği ashabıyla özellikle de Hz. Ebû Bekir ile devamlı surette istişare ederdi. Öyle ki Kısra, Kayser ve Ne-caşi yönetimlerine vakıf olan Araplar, onu Hz. Peygamber'in veziri diye ni-

³⁸ Tâ Hâ 20/29, 30; eş-Şu'arâ 26/13.

³⁹ el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, nşr. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), III, 401.

⁴⁰ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-se'ade*, I-393.

⁴¹ Ebû Dâvûd, *Sünen Ebî Dâvûd*, Harâc, h. no: 2932.

⁴² Selâhuddîn Bisvîni Reslân, *el-Vizâre fi fikri's-siyâsi*, (Kahire: Dâru Kubâ, 2000), s. 38; Ahmed Emîn de bu fikirdedir. Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, (Kahire: Mektebetü'l-Ustre, 2003), s. 183.

⁴³ Şulul, s. 412.

⁴⁴ Eymenüddîn Ebû'l-Kâsım Ali İbnü's-Sayrafi, *el-Kânûn fi divâni'r-resâil*, nşr. Eymen Fuâd, (Kahire: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1990), s. 15.

⁴⁵ Al-i İmrân 3/159.

telerdi. Hz. Ömer Hz. Ebû Bekir'in veziri, Hz. Ali ile Hz. Osman'da Hz. Ömer'in veziri olarak görülmüştür.⁴⁶ Hz. Peygamber Hz. Ali'ye, “*Nübüvvet bâriç, Harun Musa için neyse, sen de benim için öylesin*”⁴⁷ diyerek adeta onu kendisi için vezir konumunda gördüğünü ifade etmiştir.

Hz. Peygamber ve ashabı, devletin idaresi ile ilgili çalışmalarda birbirlerine danışmış ve bu konuda siyasi elçi, kâtip vb. görevlendirmelerde bulunmuşlardır. Hz. Ebû Bekir, Beni Sa'ide gölgeliğinde Ensar'a: “*Siz bizim vezirlerimizsiniz*” diye hitap etmiştir.⁴⁸ Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde Ziyâd b. Ebîhi, Muâviye'nin veziri diye anılırdı. Abdülhamîd b. Yahyâ el-Kâtib ise Emevî sultanlarından Mervân b. Muhammed'in veziriydi.⁴⁹ Sözü geçen bu örnekler uygulamada çok erken dönemden itibaren vezirliğin var olduğunu göstermektedir.

Vezirlik kurumu, İslâm devlet kurumları arasında halifelikten sonra en üstün kurumdu. Halifenin yardımcılığı görevini üstlenmiş olan vezîr, devlet yönetimiyle ilgili her işte sürekli ve doğrudan hükümdarla temas halindeydi. Sınır bölgelerindeki birliklerin komutanlığı, özel bazı vergilerin toplanması, gıda maddelerinin ve piyasadaki paraların kontrolü gibi bazı kişi ve bölgelere özgü işler vezirin genel görevleri içinde yer alırdı.

Abbasîler döneminde vezirlik kurumu, tefvîz ve tenfiz vezirliği diye ikiye ayrılmıştır. İlk defa Abbasîlerde rastlanan tefvîz vezirliği, sorumluluğu olan ve yürütme görevini icra eden bir vezirlik çeşidi iken tenfiz vezirliği ise sadece elçilik yapma, görüş bildirme ve istişarede bulunma görevini yerine getirirdi. Tefvîz vezirliği bugünün başbakanlığına benzetilebilirken, tenfiz vezirliği ise müsteşarlara, danışmanlara kısmen de bakanlara benzetilebilir.⁵⁰ Abbasîler döneminde vezirlik kurumu bağlamında yaşanan gelişmeler, vezirliğin bir kurum halini almasının Abbasîler döneminde gerçekleşmesini sağlamıştır.⁵¹

⁴⁶ Şulul, s. 116-117.

⁴⁷ Müslim, *Sabihu'l-Müslim*, Fezâilü's-Sahâbe, h. no: 2404.

⁴⁸ İbnü'l-Esir el-Cezerî, *Câmi'u'l-usûl*, Hilâfet ve İmâre, h. no: 2074.

⁴⁹ Reslân, el-Vizâre fi fikri's-siyâsi, s. 43; Emin, Duha'l-İslâm, s. 182.

⁵⁰ Vezirlik kurumu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Fatih Yahyâ Ayaz, “Vezir”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), XXXXIII/79-80; el-Mâverdi, *Bilge Yöneticinin Elkitabı Edebül-vezîr*, trc. İbrahim Barca, (İstanbul: Klasik Yay., 2014), s. 23-33.

⁵¹ Vezirlik ve türleri ile ilgili Geniş bilgi için bkz. Fatih Yahyâ Ayaz, “Abbâsîler'den Mısır'da

İbnü'l-Arabî, devleti insana ve halifeyi ruha benzetmiştir. Veziri ise akla benzeten İbnü'l-Arabî, vezirin ahlâk ve sıfatlarını bedeninin uzuvlarına benzeterek şunları zikretmiştir: “*Adalet, vezirin (aklı) şabsıdır. Himmet, onun başıdır. Güzellik onun yüzü, hayâ gözleri, güler yüzlülük alnı, izzet burnu, doğruluk ağzı, hikmet lisanı, teyh (hayran olmak) boynu, bolluk, eza ve cefaya katlanma onun göğsüdür. Cesaret vezirin pazusu, tevekkül dirseği, ismet bileği, kerem avucunun içidir. İkrâm ve başkasını kendine tercih etmek (isar) parmakları, cömertlik eli, sağî bereket, solu rahatlıktır. Verâ onun karnı, iffet ferci, istikamet bacağı, korku ve ümit ayakları, süratli kavrayış vezirin kalbidir. İlim rûbu, emanet hayatı, zühd elbisesi, tevâzu tâcı, hilm mübrü, üns evi, hidayet yolu, Şeriat meşalesi, anlayış kaftanı, nasihat şîârı, fırsat ilmi, fakirlik kazancı, akıl ismi ve doğruluk işittiğidir (bâtıl olana kulak asmaz). Halife, kendisinde bu vasıflara sahip birini vezir olarak kabul etmelidir.*”⁵²

Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Rabi (ö. 272/885), eserini sunduğu Abbâsî Halifesi Mutasım'a (hilâfeti: 217-228/832-842) vezirde bulunması gereken özelliklerle ilgili şöyle seslenmiştir: “*Vezir, dinî ilimlere hâkim, akıllı ve zeki, halim, tatlı dilli, güzel ahlaklı, güler yüzlü, iyi niyetli ve samimi olmalıdır. Vezir ayrıca, kolay kızmayan, sır saklayabilen, malayani şeylerle iştiğal etmeyen, beden ve ruhen sağlıklı biri olmalıdır.*”⁵³

4. SİYASETE/İDAREYE DAİR KLASİK ESERLER

Bu başlık altında teorik ve pratik anlamda sadece siyaset ve idare kurumunu, siyaset/idare kurumuna ait görülen alt kurumları ve onların tamamlayıcılarını konu edinen asıl kaynaklar ele alınmıştır.

Nasır Muhammed Arif, araştırmaları sonucunda sadece siyaset/idare ile ilgili yazılmış 307 esere rastladığını, bunların 105'inin basılmış, 127

Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), s. 117; İbrahim Barca, “İslâm Kurumları Tarihi Açısından Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Mâveridî el-Basrî'nin (364-450/974-1058) “Kavâninü'l-Vizâre ve Siyasetü'l-Mülk” Adlı Eseri”, *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Şanlıurfa, 2012, s. 33-41.

⁵² İbnü'l-Arabî, Mühyiddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *et-Tedbirâtü'l-ilâhiyye fî islâhî'l-memleketi'l-insâniyye* (Mu'cemü'l-Matbû'ât, no:175:1, 2841), s. 72.

⁵³ Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Rabi, *Sülûkü'l-mâlik fî tedbiri'l-memâlik*, nşr. Arif Ahmed Abdülğani, (Dimaşk: Dâru'l-Kenân, 1996), s. 109.

adedinin yazma olduğunu ve 75'inin ise nerede olduğunu bilemediğini kaydetmiştir.⁵⁴

Sözü edilen siyaset eserleri arasında, siyasetnameler de bulunmaktadır. İslâm dünyasında devlet yönetimi ve hükümdarlara yol göstermek, öğüt vermek amacıyla yazılan eserlere Arapça “siyaset”, Farsça mektup anlamına gelen “name” kelimelerinden oluşan “siyasetname” adı verilmiştir. Hükümdarlara ve devlet yöneticilerine idare sanatı hakkında nasihatlerde bulunmayı amaçlayan bu türden eserlere “nasihatname” de denmiştir. Bu eserlerde Eski Yemen, İran, Yunan ve Hint siyasetçi ve bilgelerinin yönetim ve idareye dair sözlerinden ve uygulamalarından istifade edilmiştir. Bu eserlerde isimleri sıklıkla geçen bazı idareci ve bilginlere şöyle örnekler verilebilir: Câmâsp, Platon (Eflatun), Aristoteles, İskender, Beydaba, Büzürgmihir, Mobezi Mobezan, Lokman Hekim ve Behramgur.⁵⁵

Müellifler incelendiğinde içlerinde Eş'arî, Maturidî, Mu'tezile, Zeydiye, İmamiye, Hariciye, Kaderiye, Mürcie vb. değişik İslâm mezheb ve meşreplerine mensup olan kimseler oldukları görülecektir. Bu durum siyasetin hangi fikir ve mezhepte olursa olsun İslâm âlimlerinin bir bütün olarak zihinlerini ve kalemlerini meşgul ettiğini göstermektedir.

Eserlerin adlarına bakıldığında en çok tekrarlanan kavramların imamet, ahlak, hisbe, ihtisâb, mülk, melik, memleket (ç. memâlik), hilafet, halife (ç. hulefâ), tedbîr, siyâset, siyâset-i diniyye ve şer'iyye, siyâset-i mülûkiyye ve nebeviyye, siyâset-i âmme ve siyâset-i hâsse, ahkâmûs-siyâsiyye, edeb (ç. âdâb), kadâ, kâdî (ç. kudât), vilayet, vâli (ç. vulât), hicâbet, hâcib (ç. huccâb), vezâret, vezîr (ç. vüzerâ), şûrâ, istişâre, ehlûş-şûrâ, şeri'at, saltanat, sultan (ç. selâtîn), hüküm (ç. ahkâm), hâkim, (ç. hükkâm), dîvân (ç. devâvîn), kânûn (ç. kavânîn), riyâset, kitâbet, kâtib (ç. küttâb), ri'ayet, ra'i, ra'iyye (ç. reâyâ), devlet (ç. düvel), cünd (ç. ecnâd), nasîhat (ç. nesâyih), hakk (ç. hukûk),

⁵⁴ Bu bölümde geçen eserler için bkz. Arif, *fi Mesâdiri't-türâsi's-siyâsiyyi'l-İslâmi*, s. 59, 99-103; Muhammed Abdülkâdir Ebû Fâris, *el-Kadî Ebû Ya'lâ ve Kitâbuhu Ahkâmûs-sultâniyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), s. 14-20; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed İbnü'n-Nedim, *el-Fibrîst*, nşr. Rızâ Teceddüdi b. Ali, (Tahran: 1971), s. 129-155; Mustafa Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb*, (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), II, 1398 ve I, 42; el-Cüveynî, *Ğiyâsül-ümem fi iltiyâsi'z-zülem*, s. 8-10; Şihâbüddîn, *Sülûkül-mâlik fi tedbiril-memâlik*, 15-30.

⁵⁵ el-Mâverdi, *Bilge Yöneticinin Elkitabı Edebül-vezir*, s. 141-144.

harâc, mâl (ç. emvâl), tedbîr, tenfiz, tefvîz, ehlü'l-hal ve'l-'akd (seçici heyet), siyâsetnâme, takvîm, ihtiyâr, siyâsetü's-sağîre, es-siyâsetü'l-kebîre, 'akd, hall, taklîd, 'azl, tenfiz, ikdâm, difa', hazer ve ûlû'l-emr ve hadd (ç. hudûd) gibi kavramlar olduğu tesbit edilebilir. Bu kavramların ve burada geçmeyip İslâm siyasetinin doğrudan ve dolaylı kaynaklarında yer alan diğer kavramların manalarının tam olarak bilinmesi ve kavramsal çerçevelerinin belirlenmesi İslâm siyasetini/idaresini hem teorik hem uygulama açısından olduğu gibi anlamada önem arz edebilir. Aşağıda İslâm siyaset ilim mirasını meydana getiren Arapça⁵⁶ yazılmış belli başlı bazı eserler müellifleri ile beraber kaydedilmiştir. Bunun yanında şu an kütüphanelerde bazı teknik sebeplerden gün yüzüne çıkartılamamış siyaset eserleri olduğu gibi savaşlarda yakılan, nehirlere atılan, çalınan ve gömülen eserlerin olduğu da bilinmektedir. Ayrıca başka Müslüman milletlerin kendi dilleri ile yazmış oldukları kaynak sayılabilecek siyaset eserleri ise bu listeye dâhil edilmemiştir.⁵⁷

H. II. yy ile XIV. yy'lar arasında telif edilen klasik İslâm siyasetinin asıl kaynak eserlerinden bazıları aşağıda sıralanmıştır.

1. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî (182/798), *el-Harâc*.
2. Şeyhülislâm Ebû İshâk el-Fezârî (186/802), *Kitâbüs-Siyer*.
3. Hişâm b. Hakem (190/805 هـشام بن الحكم), *İhtilâfün-Nâs fi'l-İmâme; et-Tedbîr fi'l-İmâme*.
4. Yahyâ b. Âdem el-Kureşî (204/819 القرشي آدم بن يحيى), *el-Harâc*.
5. Tâhir el-Huza'î (207/822 طاهر الخزازي), *el-Vâsiye fi'l-âdâbi'd-diniyye ve's-siyâseti's-şer'iyye*.
6. Sehl b. Hârûn (215/830 هارون بن سهل), *Tedbîrül-mülk ve's-siyâse*.
7. Abdülmelik el-Asme'î (216/831 عبد الملك الاصمعي), *Takvîmüs-siyâseti'l-mülûkiyye ve'l-ablâki'l-ibtiyâriyye; Kitâbü'l-Harâc*.
8. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm (224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*.
9. Mevlâ Ebû'l-Alâ Sâlim, *Kitâbün fi's-siyâseti'l-'ammiyye*.
10. el-Kâsım el-Aclî (226/840 القاسم العجلي), *Siyâsetü'l-mülûk*.

⁵⁶ Listede zikredilmiş olan Nizâmülmülk'ün telif ettiği Siyâsetnâme, İmâm Gazâlî'nin telif ettiği *et-Tibrül-meslûk fi nasihatil-mülûk* ve Râvendî'nin telif ettiği *Râhatüs-sudûr ve ayetüs-sürûr* aslı Farsça olan eserlerdendir. Listede bu eserlerin Arapça tercüme yer almıştır.

⁵⁷ Farsça yazılmış klasik siyaset eserleri ve siyâsetnameleri için bkz. Şeyh Ağa Büzürg et-Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi's-Şi'a*, (Beyrut: Darü'l-Edvâ, 1983), XII, 270-274.

11. Şihâbüddîn b. Ebî Rabi' (227/841), *Sülûkü'l-mâlik fi tedbiri'l-memâlik*.
12. Muhammed el-İskâfî (240/854 الإسكاف محمد), *İstihkâkûl-imâme; Kitâbü'l-Huccâb; Tenbihûl-mülûk ve'l-mekâyid; Ablâkûl-mülûk; es-Sultân ve ahlâku ehlibi; Edebûl-mülûk; el-Kudât ve'l-vulât; Lütfü't-tedbîr fi siyâseti'l-mülk; Medhû't-ticâre ve zemmu ameli's-sultân*.
13. Hüseyin el-Kerâbisî (245/859 الكرابيسى الحسين), *el-İmâme*.
14. Ali b. Mehziyâr Ahvâzî (250/864 على بن مهزيار اهوازی), *Edebûş-şeri'a ve edebûs-siyâse*.
15. Ya'kûb el-Kindî (252/866 يعقوب الكندي), *er-Risâletü'l-kübrâ fi's-siyâse; Risâletün fi's-siyâseti'l-amme*.
16. Amr el-Câhız (255/868 عمرو الجاحظ), *et-Tâc fi ahlâki'l-mülûk*.
17. Muhammed ez-Zeyyât (262/875), *Kitâbü'l-İmâme*.
18. Ali et-Tâtârî (على الطاطرى), *el-İmâme*.
19. el-Ahvel el-Kâtib (270/883 احمد بن سهل الاحول الكاتب), *Kitâbu'l-Harâc*.
20. İbrahim es-Sekafî (276/889 ابراهيم الثقفى), *Kitâbü'l-İmâme; Kitâbü's-Şurâ*.
21. Ahmed Tayfûr (280/893 احمد طيفور), *el-Melikûs-sâlih ve'l-vezîrûs-sâlih; Haberül-melikî'l-âdil fi tedbiri'l-memleke ve's-siyâse*.
22. Ahmed b. et-Tayyîb es-Serahsî (286/899 احمد بن الطيب السرخسى), *Kitâbüs-Siyâse; el-Hisbetül-kübrâ; el-Hisbetüs-süğrâ*.
23. Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Kenânî el-Endelüsî (289/901), *Ahkâmüs-sûk*.
24. Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh (296/908), *Kitâbü'l-Vüzerâ*
25. Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî ile'l-Hak (298/910 يحيى بن الحسين الهادى الى الحق), *Mes'elletün fi'l-imâme; fi tesbiti'l-imâme*.
26. Ubeydullâh el-Huza'î (300/912 عبيدالله الخزازى), *Risâletün fi's-siyâseti'l-mülûkiye*.
27. Abdullâh b. Şirşîr (303/915 عبدالله بن شرشير): *Mesâilül-imâme*.
28. el-Hasen et-Tartuşi (الحسن الطرطوشى), *el-İmâme; el-İhtisâb*.
29. Muhammed el-Vâsitî (306/918 محمد الواسطى), *el-İmâme*.
30. Hüseyin el-Hallâc (309/921 الحسين الحلاج), *es-Siyâse ve'l-hulefâ ve'l-umerâ*.
31. Ali b. el-Mâşite (على بن الماشطة), *Kitâbü'l-Harâc*.
32. Ahmed b. Süleyman b. Beşşâr el-Kâtib (312/924 احمد بن سليمان بن بشار الكاتب), *Kitâbü'l-Harâc*.
33. Kudâme b. Ca'fer (320/932 قدامة بن جعفر), *el-Harâc ve sina'etül-kitâbe*.
34. Ali b. Fetih el-Kâtib (320/932), *Kitâbü'l-Vüzerâ*.
35. İbn Ammâr es-Sekafî (314-19/926-31), *Kitâbü'z-Ziyâdât fi abbâri'l-vüzerâ*
36. eş-Şülmeğânî (322/933 الشلمغانى), *Kitâbü'l-İmâme*.

37. Ahmed el-Belhî (322/933 (احمد البلخي), *es-Siyâsetüs-sağîre; es-Siyâsetül-kebire*.
38. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (330/941 (ابوالحسن الاشعري), *Kitâbü'l-İmâme*.
39. İbn Abdüs Cehşeyârî (331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb*.
40. Ahmed b.Ukde el-Kûfî (332/943 (احمد بن عقدة الكوفي), *Kitâbüş-Şûrâ*.
41. Ali b. Cerrâh (334/945 (على بن الجراح), *el-Küttâb ve siyâsetül-memleke vesîretül-hulefâ*.
42. Ahmed b. Dâye (334/945 (احمد بن الداية), *Siyâsetül-umerâ ve vulâtül-cünûd*.
43. Ebû Bekir Muhammed es-Sulî (335/946), *Kitâbü'l-Vüzerâ*.
44. Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib el-Bağdâdî (337/948 (قدامة بن جعفر), *el-Harâc ve sina'etül-kitâbe*.
45. Muhammed b. Abdullâh Ebû Bekir el-Berze'î (340/951 (محمد بن عبدالله ابوبكر البرذعي), *Kitâbü'l-İmâme; Nakdû Kitâbi'r-Rävendi*.
46. Muhammed Ğûlâmü Sa'leb (345/956 (محمد غلام ثعلب), *Kitâbüş-Şûrâ*.
47. İhvânüs-Sefâ (345/956 (اخوان الصفا و خلان الوفاء), *Sırrül-esrâr li-teşîsi's-siyâse ve tertibi'r-riyâse*.
48. Ebü'l-Kâsım el-Bağdâdî (345/956 (ابوالقاسم البغدادي), *el-Harâc*.
49. Muhammed el-Kindî (350/961 (محمد الكندي), *Kitâbü'l-Vülât ve'l-kudât*.
50. Abdülazîz b. Hâcib (351/962 (عبدالعزیز بن حاجب النعمان), *Ünsü zevîl-fazl*.
51. Ali el-Ferrâ (352/963 (على الفراء), *Mehâsinül-mülûk*.
52. İbrahim el-Kalânîsî (359/969 (ابراهيم القلانسی), *el-İmâme*.
53. Muhammed el-Kummî (359/969 (محمد القمي), *er-Risâletün fi 'ameli's-sultân*.
54. Râmehürmüzî (360/970), *el-Mubâsetetül-vüzerâ*.
55. Hüseyin el-Mağribî (370/980 (الحسين المغربي), *es-Siyâse*.
56. İshâk b. Şüreyh (370/980 (اسحق بن شريح), *Kitâbü'l-Harâc*.
57. İbn Bâbeveyh el-Kummî (381/991 (ابن بابويه القمي), *el-İmâme ve't-tebsire fi'l-hiyere; Kitâbüs-Sultân; Kitâbüş-Şûrâ*.
58. es-Sâhib İsmâil b. İmâd (385/995 (الصاحب بن عماد), *Kitâbü'l-Vizâre; Abbârül-vüzerâ (أخبار الوزراء); Kitâbü'l-İmâme*.
59. el-Hasen el-Hadremî (385/995 (الحسن الحضرمي), *Kitâbüs-Siyâse*.
60. Muhammed el-Kazzâz (412/1021 (محمد القزاز), *Edebüs-sultân*.
61. Ebû Hayyân et-Tevhidî (414/1023), *Mesâlibül-vezîreyn (مثالب الوزيرين)*.
62. Ahmed b. Miskeveyh (421/1030 (احمد بن مسكويه), *Risâletün fi mâbiyeti'l-'adl*.
63. Yahyâ en-Nâtik bi'l-hak (424/1032 (يحيى الناطق بالحق), *ed-Di'ame fi tesbiti'l-imâme*.
64. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (428/1036 (امام الحرمين الجويني), *Ğıyâsül-ümem fi iltiyâsi'z-zülem*.

65. İbn Sînâ (428/1036 ابن سینا), *Risâletün fi's-siyâse*.
66. Ebû Mansûr Abdülmelik es-Se'âlebî (429/1037 الثعالبي), *Âdâbü'l-mülûk/Tühfetü'l-vüzerâ*.
67. Ebû Nu'aym el-İsfehânî (430/1038 ابونعيم الاصفهاني), *Kitâbü'l-İmâme ve'r-red 'ale'r-Râfize*.
68. Abdülmecîd el-İhşidî (435/1043 عبدالمجيد الاحشیدی), *el-Mebbûk bi't-tariki'l-meslûk*.
69. Ali el-Mürtazâ (436/1044 علي المرتضى), *Mes'eletün fi'l-'amel me'a's-sultân*.
70. Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî (436/1044 محمد بن علي بن طيب البصري), *Kitâbü'l-İmâme*.
71. İbn Abdurraûf (ابن عبد الرؤوف), *Risâletün fi âdâbi'l-bisbe ve'l-mühtesib*.
72. İbn Abdûn (ابن عبدون), *Risâletün fi'l-kazâ ve'l-bisbe*.
73. es-Sekatî (السقطي), *Âdâbü'l-bisbe*.
74. Ebû'l-Hasen el-Ahvazî (446/1054 الأهوازي), *et-Tibrûl-münsebk fi tedbiri'l-mülk; el-Fevâid ve'l-kalâid*.
75. Ebû'l-Hasen Hilâl b. Muhsin es-Sâbi el-Harrânî (448/1056), *Kitâbü'l-Vüzerâ* (الوزراء).
76. Ebû'l-Alâ el-Mu'arrâ (449/1057 ابوالعلاء المعري), *es-Sec'e'ûs-sultâni fi muhâtabeti'l-mülûk*.
77. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Basrî el-Mâverdî (450/1058) (450/1058 ابوالحسن الماوردي), *el-Abkâmûs-sultâniyye*.
78. İbn Hazm el-Endelüsî (456/1063 ابن حزم الاندلسي), *Kitâbü's-Siyâse*.
79. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (458/1065 ابويعلی الفراء), *el-Abkâmûs-sultâniyye; el-İmâme*.
80. Nizamülmülk et-Tûsî (485/1092 نظام الملك الطوسي), *Siyâsetnâme*.
81. el-Hasen el-Murâdî (487/1094 الحسن المرادي), *Kitâbü's-Siyâse*.
82. İbn Mâkûlâ (485/1092), *el-Vüzerâ* (الوزراء).
83. Muhammed el-Hümeydi (488/1095 محمد الحميدي), *ez-Zehebül-mesbûk fi va'zi'l-mülûk*.
84. EbûYüsuf Ya'kûb b. Süleyman el-İsferâyînî (488/1095), *Şerâitül-hilâfe*.
85. İmâm Gazâlî Ebû Hamîd et-Tusî (505/1111 الغزالي), *et-Tibrûl-mesbûk fi nasihati'l-mülûk*.
86. Ahmed b. Safî (505/1111 احمد بن الصفي الميموني), *et-Tibrûl-mesbûk fi sıfâti'l-mülûk*.
87. Muhammed b. Libâne (507/1113 محمد بن اللبانة), *Nazmûs-sülûk fi âdâbi'l-mülûk*.
88. Ebû Bekir et-Tartûşî (520/1126 الطرطوشي), *Sirâcül-mülûk*.

89. İbn Kuteybe (ابن قتيبة), *el-İmâme ve's-siyâse*.
90. İbnü's-Sayrafi el-Misrî (542/1147), *el-Kânûn fi divâni'r-resâil, el-İşâre ilâ men nâle el-vizâre*.
91. İbn Hamdûn (562/1166 ابن حمدون), *et-Tezkiretül-Hamdüniyye*.
92. İbnü'z-Zafer es-Sakillî (567/1171 ابن الظفر الصقلي), *Selvânül-muta' fi 'udvâni't-tiba'*.
93. Abdullâh el-Mâlakî (567/1171 عبدالله المالقي), *Encümüs-siyâse*.
94. Abdurrahman Nasr b. Abdillâh Ebü'n-Necîb eş-Şeyzerî (عبد الرحمن بن نصر بن عبد الله أبو النجيب, جلال الدين العدوي الشيزري الشافعي 589/1193), *el-Menbecül-meslûk fi siyâseti'l-mülûk*.
95. İbnü'l-Cevzî (597/1200 ابن الجوزي), *eş-Şifâ fi mevâ'izi'l-mülûk ve'l-hulefâ*.
96. Şîs b. el-Hac (598/1201 شيث بن الحاج), *Tehzibu zihni'd-dâ'i fi islâbi'r-râ'i ve'r-ra'iyye; Letâifüs-siyâse*.
97. Ahmed ez-Zehabî (601/1204 احمد الذهبي الاندلسي), *Husnül-'ibâre fi fazli'l-bilâfe ve'l-imâre*.
98. Es'ad b. Memâtî (606/1209 اسعد بن ممتي), *Kavâninü'd-devâvin*.
99. Ali b. Zâfer (613/1216 علي بن ظافر بن الحسين الأزدي), *Esâsüs-siyâse*.
100. Ya'kûb el-Mancikî (626/1228 يعقوب المنجقي), *Umdetüs-sâlik fi siyâseti'l-memâlik*.
101. Ali b. el-Esîr (630/1232 علي بن الاثير), *Âdâbüs-siyâse*.
102. Muhammed b. Ali el-Kale'î (630/1232), *Tehzibür-riyâse ve tertibüs-siyâse*.
103. Muhammed b. Talha el-Kureşî (652/1254 محمد بن طلحة القرشي), *el-İkdül-ferid li'l-meliki's-se'id*.
104. Sibtu İbni'l-Cevzî (654/1256 سبط ابن الجوزي), *el-Celüsüs-sâlih ve'l-enüsü'n-nâsih*.
105. İbnü'l-Hac el-İşbilî (656/1258 ابن الحاج الاشبيلى), *el-İmâme*.
106. Abdullâh b. Ebi'n-Necm (1258 /656 عبدالله بن ابي النجم), *el-Hisbe*.
107. Osman b. İbrahim en-Nablüsî (660/1261 عثمان بن ابراهيم النابلسي), *Lume'ül-kavânini'l-müdiyye*.
108. Muhammed b. Mansûr el-Haddâd el-Mevsilî (محمد بن منصور الحداد الموصلی), *el-Cevâbirü'n-nefis fi siyâseti'r-reis*.
109. el-Hoca Nasîrüddin et-Tûsî (672/1273 الحواجة نصيرالدين الطوسي), *el-İmâme*.
110. el-Mübârek b. Halîl el-Hâzindâr el-Mevsilî (682/1283 المبارك بن خليل الخازندار الموصلی), *Âdâbüs-siyâse bi'l-'adl ve tebyinüs-sıdkil-kerim*.

111. el-Muzaffer el-Ömür (688/1289 المظفر العمر), *Tebşiratü'l-mülük ve tezkîretü's-selâtin fi't-tabzîr min a'vâni's-şeyâtin*.
112. İbrahim b. Musa (692/1292), *Abbârül-vüzerâ* (أخبار الوزراء).
113. İbnü't-Tiktakâ Muhammed b. Alib. Tabâtabâ (709/1309 ابن الطقطقي), *el-Fabri fi'l-âdâbi's-sultâniyye*.
114. İbn Rifâ el-Mısırî (710/1310 ابن الرفعة المصري), *Behcetül-vüzerâ; er-Rütbe fi'l-hisbe*.
115. İbn Teymiyye (728/1327 ابن تيمية), *es-Siyâsetü's-şeriyye fi islâbi'r-ra'î ve'r-ra'îye; el-Hisbe; el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu âni'l-münker*.
116. Ahmed b. Mahmûd el-Cebelî el-Esfedî (729/1328 احمد بن محمود الجبلى الأصفيدى), *Minhâcül-vüzerâ fi'n-nasîba* (منهاج الوزراء في النصيحة).
117. el-Hasen b. Abdullâh el-Abbâs (الحسن بن عبدالله العباس), *Asârül-üvel fi tertibi'd-düvel*.
118. İbnü'l-Ühuvve el-Kureşî (ابن الأخوة القرشي), *Me'alimül-kurbe fi abkâmi'l-hisbe*.
119. Ebû Bekir Necmüddîn Ravendî, *Râbatüs-sudûr ve ayetüs-sürûr*.
120. Bedel b. İsmail et-Tebrîzî (بدل بن اسماعيل التبريزي), *en-Nasîba li'r-ra'î ve'r-ra'îyye*.
121. Cemâlüddin b. Ebî Hücce (جمال الدين بن ابي حجة), *Ri'ayetür-ra'îyye*.
122. Abdullâh b. Hamdeyh (عبدالله بن حمديه), *es-Siyâsetül-mülûkiyye*.
123. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hatîb (محمد بن محمد بن محمد الخطيب), *Fustâtül-'adâle fi kavâidüs-saltana*.
124. Ömer b. Muhammed b. İvaz es-Sinâmî (عمر بن محمد بن عوض السنامي), *Nisâbü'l-ibtisâb* (نصاب الاحتساب).
125. Bedrüddin b. Cema'a (بدرالدين بن جماعة), *Tabrirül-abkâm fi tedbiri ehli'l-İslâm* (تحرير الاحكام في تدبير أهل الاسلام).
126. İbn Seyyidinnâs (733/1334 ابن سيد الناس), *es-Sebilül-mübin fi hukmi silati'l-ümerâ ve's-selâtin* (السييل المبين في حكم صلة الأمراء والسلطين).
127. Yüsufel-Mağribî el-Medenî (يوسف المغربي المدني), *Risâletün fi fazli'l-ulemâ ve hukûki'l-mülûk* (رسالة في فضل العلماء وحقوق الملوك).
128. Ebû Abdullâh Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî (ابو عبدالله شمس الدين محمد الذهبي), *Risâletün fi imâmeti'l-uzmâ* (رسالة في الامامة العظمى); *Ta'etüs-sultân ve iğâsetül-lehfân* (طاعة السلطان واغاثة اللهفان).
129. İbn Hüzeyl el-Endelüsî (ابن هذيل الاندلسي), *Aynül-edeb ve's-siyâse ve zeynü'l-haseb ve'r-riyâse* (عين الادب والسياسة و زين الحسب والرياسة).

130. İbn Kayyim el-Cevzîyye (751/1350 ابن قيم الجوزية), *et-Turukül-bikemiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye* (الطرق الحكمية في السياسة الشرعية).
131. et-Tartûsî (758/1356 الطرطوسى), *Tühfetü't-Türk fimâ yecibu 'an mâyu'mel fi'l-mülk* (تحفة الترك فيما يجب ان يعمل به في الملك).
132. Muhammed b. Nebâte (768/1366 محمد بن نباتة), *Sülûkü düveli'l-mülûk; Kitâbu Tedbirü'd-düvel*.
133. Abdülvehhâb es-Sübkî (771/1369 عبدالوهاب السبكي), *Mu'idü'n-ni'am ve mubidü'n-nikam* (معيد النعم ومبيد النقم).
134. el-Ba'lebekî (774/1372 محمد بن محمد بن عبدالكريم بن رضوان بن عبدالعزيز البعلبي), *Husnüs-sülûk fi siyâseti'l-mülûk* (حسن السلوك في سياسة الملوك).
135. Lisanüddin Muhammed b. Hatîb el-Ğirnâti (776/1374 لسان الدين بن الخطيب), *el-İşâre ilâ edebi'l-vizâre; Risâletün fi's-siyâse; Bustânü'd-düvel; Tabsisü'r-riyâse bi tabsisî's-siyâse*.
136. İbn Rıdvân el-Mâlikî (ابن رضوان المالقي), *eş-Şühübül-lâmi'a fi's-siyâseti'n-nâfi'a*.
137. Muhammed b. Menkelî (784/1382 محمد بن منكلي), *el-İkdül-meslûk fimâ yelze-mü celise'l-mülûk*.
138. Ebû Hammu es-Sânî Musa b. Yûsuf (791/1389 موسى بن يوسف), *Vâsitetüs-sülûk fi siyâseti'l-mülûk; Mehâsinül-mülûk ve mâ yecibu 'an yuttaba' fi hidmetihim mine'l-âdâb*.
139. Muhammed b. Ahmed b. Bessâm el-Mühtesib (محمد بن احمد بن بسام المختسب), *Nihâyetür-rütbe fi talebi'l-hisbe*.
140. Abdurrahmân b. Haldûn (808/1405 عبدالرحمن بن خلدون), *el-Mukaddime*.
141. Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tağriberdi el-Atâbekî ez-Zâhiri (815/1412), *Kitabül-Vüzerâ*.
142. el-Kalkaşendî (821/1418 القلقشندي), *Meâsirül-inâfe fi me'âlimi'l-bilâfe*.
143. Muhammed en-Nâşiri (821/1418 محمد الناشرى), *en-Nesâihu'l-imâniyye li-zevi'l-vilâyâti's-sultâniyye*.
144. Ebû Bekir el-Hısnî (829/1425 ابوبكر الحصني), *Risâletül-imâme*.
145. Ahmed el-Mehdî (840/1436 احمد المهدي), *Kitâbü'l-İmâme*.
146. Muhammed b. İsmail (محمد بن اسماعيل بن ابراهيم بن ميكائيل الخيزميتي), *ed-Dürretül-ğarrâ fi nasihâti's-selâtin ve'l-kudât ve'l-vüzerâ*.
147. Muhammed b. Halil el-Esedî, *et-Teyisir ve'l-i'tibâr fimâ yecibu min husni't-tasarruf ve'l-ihtiyâr fi şüûni'l-memâlikî'l-islâmiyye; Levâmi'u'l-envâr ve*

metâli'ül-esrâr fi'n-nasîhâtî't-tâmme li mesâlibi'l-hâsse ve'l-âmmе; en-Nasîhâtü'l-küllîyye fi külli mâ yete'alleku bi mesâlibi'r-ra'î ve'r-ra'iyye; el-İşârâtü'l-'aliyye.

148. Ebü'l-Hasen Nürüddin Ali b. Abdullah b. Ahmed es-Semhûdî el-Hasenî eş-Şafî (911/1506, (السمهودى), *el-Lü'lüül-mensûre fi nasîhâti vülâti'l-umûr* (اللؤلؤ) (المنثور فى نصيحة ولاة الأمور).
149. Ebü'l-Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed el-Makrizî (845/1442), *Telkibu'l-ukûl ve'l-âra fi tenkibi'l-cülle ve'l-vüzerâ.*
150. İbn Arabşâh (854/1450 (ابن عربشاه), *Fâkîhetül-hulefâ ve mufâkebetü'z-zürefâ* (فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء).
151. Alib. Muhammed Şirâzî (861/1456 (على بن احمد بن محمد شيرازى), *Tühfetü'l-mülûk ve's-selâtin fi'l-ablâk ve's-saltana ve'l-vizâre.*
152. Sâlih el-Bulkînî (861/1456 (صالح البلقيني), *İzâhu'l-burbân fi's-senâ ale's-sultân.*
153. Ömer b. Musa (868/1463 (عمر بن موسى بن محمد الرجراجى), *Risâletün fi's-saltane ve mâ li's-selâtin ve mâ 'aleyhim.*
154. Hâlib b. Şâhîn (873/1468 (خليل بن شاهين), *Zübdetü keşfi'l-memâlik ve beyânî't-turuk ve's-sâlik.*
1. Ahmed Muhammedî el-Eşrefî (875/1470 (احمد المحمدى الاشرقى), *el-Burbân fi fazli's-sultân; Menbecüs-sülûk fi sîretül-mülûk.*
2. Doğan Şeyh el-Muhammedî (طوغان شيخ المحمدى), *el-Mukaddimetüs-sultâniyye fi's-siyâseti's-şer'iyye.*
3. Muhammed el-Kafiyecî (879/1474 (محمد الكافيچى), *Seyfü'l-mülûk ve'l-hükkâmî'l-mürşid lebum ilâ sebîli'l-hak ve'l-ihkâm.*
4. Aliel-Kalsâdî (891/1486 (على القلصادى), *en-Nasîhatü fi's-siyâseti'l-âmmе ve'l-hâsse* (النصيحة فى السياسة العامة والخاصة).
5. Muhammed el-Misrî (891/1486 (محمد المصرى), *Bezlü'n-nesâibi's-şer'iyye fi mâ 'ale's-sultân ve vülâti'l-umûr ve sâiri'r-ra'iyye.*
6. Muhammed b. Alib. el-Ezrak (896/1491), *Bedâi'us-silk fi tebâi'l-milk.*
7. İzzüddin el-Hâdî ile'l-Hak (900/1494 (عزالدين الهادى الى الحق), *Risâletün ğarrâ fi beyânî abkâmi müsbiti'l-imâme.*
8. Yûsuf el-Müberred (909/1503 (يوسف المبرد), *İzâhu turuki'l-istikâme fi beyânî abkâmi'l-vulât ve'l-imâme; el-Kiyâse fi's-siyâse.*

9. Muhammed el-Moğolî (909/1503 (محمد المغيلي), *Tâcüddîn fimâ yecibu 'ale'l-mülûk ve's-selâtin* (تاج الدين فيما يجب على الملوك والسلاطين).
10. Celâlüddîn es-Süyûtî (911/1505 (جلال الدين سيوطي), *er-Risâletü'n-nâsiriyye fi itâ'eti's-sultân; Mâ revâhu esâtin fi 'ademi'l-meci ile's-selâtin; Kadbu'd-dirâse fi minbâci's-siyâse; er-Rütbetül-münife fi fazli's-saltanatî's-şer'iyye; er-Risâletüs-sultâniyye; Risâletün ilâ mülûki't-Tekrür; Âdâbü'l-mülûk.*
11. Ebü'l-Fazl Muhammed b. A'rac (925/1519 (ابوالفضل محمد بن اعرج), *Tabrîrüs-sülûk fi tedbirül-mülûk* (تحرير السلوك في تدبير الملوك).
12. Ebül-Abbâs eş-Şemmâhî el-İbâzî (928/1522), *Kitâbüs-Siyer.*
13. Ahmed el-Cî'an (930/1523 (احمد الجيعان), *Kavâninü'd-devvânin.*
14. Ali Alvan el-Hâmevî (925/1519 (على علوان الحموى), *en-Nesâihu's-şer'iyye ve'l-mevâ'izü'z-zarife fi mev'izeti's-sultân ve'l-halife.*
15. Ahmed Kemal Paşa (940/1533 (احمد بن كمال پاشا), *es-Siyâsetü's-şer'iyye; Halâsül-ümme fi ma'rifeti'l-eimme.*
16. Ali Şîrâzî (945/1538 (على الشيرازي), *Düstürül-vüzerâ.*
17. Muhammed el-Yesînî (959/1551 (محمد اليسىنى), *Hukûku's-sultân 'ale'r-ra'iyye ve hukûkubum'aleyhi.*
18. İbrahim b. el-Hanbelî (ابراهيم بن الحنبلى), *Mesâbihu erbâbi's-siyâse ve mefâtihu erbâbi'l-kiyâse.*
19. Alîb. İrakî el-Kenânî (962/1554 (على بن عراق الكنانى), *Nehcü's-sülûk ilâ ma'rifeti sîreti'l-hulefâ ve'l-mülûk.*
20. Zeynüddîn b. Nüceym el-Hanefî (962/1554 (زين الدين بن نجيم الحنفى), *es-Siyâsetü's-şer'iyye.*
21. Ahmed b. Hacer (973/1565 (احمد بن ححر), *Tabrîrül-mevâ'iz ve'n-nesâih li-erbâbi'l-vilâyât ve'l-mesâlih.*
22. Sâlih el-Hazrecî (975/1567 (صالح الخزرجى), *Cevâhirül-'ikdi'l-ferid ve büğyetül-meliki's-sa'id.*
23. Ali el-Müttakî (975/1567 (على المنقى), *er-Rütbetül-fâhire fi nesâihil-mülûk.*
24. Dede Cöngî (975/1567 (ددة جونكى), *es-Siyâsetü's-şer'iyye.*
25. Veliyüllâh el-Hâirî (ولى الله الحائرى), *Tühfetül-mülûk fi'z-zühd ve avvâli'l-mülûki'l-mâdin ve husnül-'adl ve'l-hukm ve kubhu'z-zulm.*
26. Muhammed b. Bâlâ et-Türkî (محمد بن بالى التركى), *Tühfetül-vülât ve'l-ümerâ ve'l-ekâbir fi esâsi's-siyâsâti'd-diniyye ve'd-dünyeviyye ve'l-edebi'l-fâhir.*

27. MustafâAliel-Gelîbolî (1009/1600 مصطفیٰ علی الکلیبولی), *Nasihatüs-selâtin*.
28. Muhammed el-Münâvî (محمد المناوی), *el-Cevâbirül-mudie fi'l-abkâmi's-sultâniyye* (الجواهر المضیفة فی الاحکام السلطانیة).
29. Mer'â el-Keremî (1033/1623 مرعى الكرمی), *el-Meserre ve'l-bişâre fi fazli's-saltane ve'l-vizâre* (المسرة والبشارة فی فضل السلطنة والوزارة).
30. Ali el-Âyidinî (علی الایدینی), *Mesleküs-selâtin ve'l-mülûk ve tühfetül-mülûk fi's-sülûk* (مسلك السلاطين والملوك وتحفة الملوك فی السلوك).
31. Ebül-Hasen Ali el-Gazâlî (ابوالحسن علی الغزالی القادری الشاذلی المحدثی), *Tabrirüs-sülûk fi tedbîrül-mülûk* (تحریر السلوك فی تدبیر الملوك).
32. Hasen eş-Şürünbilâli (حسن الشّر نبلاى), *el-Abâdisi'l-münife fi fazli's-saltanati's-serife* (الاحادیث المنفیة فی فضل السلطنة الشریفية).
33. Ahmed es-San'anî (احمد الصنعانی), *el-Güsünül-meyyâseti'l-yani'a bi edilleti abkâmi's-sultâniyye* (الغصون المیاسة یانعه بأدلة احکام السياسة).
34. el-Hasen el-Yemenî (الحسن الیمنی), *Berâetü'z-zimme fi nasihati'l-eimme* (برائة الذمه فی نصیحة الائمة).
35. Ebül-Yüsr Ali b. Abdirrahîm (ابوالیسر علی بن عبدالرحیم), *et-Tibrül-mesbûk fi nasihati'l-ahyâr ve'l-mülûk* (التبر المسبوك فی نصیحة الاحیار والملوك).
36. Muhammed es-Yüsî (es-Sûsî) (محمد السوسی), *el-İşâretü'n-nâsihe limen talebe'l-vilâye*.
37. Abdülkâdir el-Fâsî (1091/1680 عبدالقادر الفاسی), *el-İmâmetül-'uzmâ*.
38. Ahmed el-Mucildî (1094/1683 احمد المجلدی), *et-Teyşir fi abkâmi't-tes'ir* (التیسیر فی احکام التسعیر).
39. Ahmed el-Farkâvî (1101/1689 احمد الفرقاوی), *Husnüs-sülûk fi ma'rifeti âdâbi'l-mülk ve'l-mülûk* (حسن السلوك فی معرفة آداب الملک والملوك).
40. Câdüllâh el-Güneymî el-Feyyûmî (جادالله الغنیمی الفيومی), *ed-Dürri'n-nadîr fi âdâbi'l-vezîr* (الدر النضیر فی آداب الوزير).
41. el-Hasen el-Yüsî (1102/1690 الحسن الیوسى), *er-Risâletüs-süğrâ*.
42. Süleyman el-Behrânî (1121/1709 سليمان البحرانی), *el-İmâme*.
43. Ahmed el-Kevâkibî (1124/1712 احمد الكواکبى), *Kitâbün fi mâ yete'alleku bi'l-mülk ve'l-vezîr ve'l-ulemâ mine'l-umûri's-ser'ıyye*.
44. Ahmed el-Vilâli (1128/1716 احمد الولاى), *Nasihatüs-sefâ fi kavâidi'l-hulefâ* (نصیحة الصفاء فی قواعد الخلفاء).

45. Ahmed Osmanzâde (1136/1723 احمد عثمان زاده), *Simârül-esmâ fi nesâyibi'l-mülük* (تمار الاسماء في نصاب الملوك).
46. Muhammed Dede Efendî (1146/1733), *es-Siyâsetü's-şer'yye*.
47. Muhammed b. Kenân (1153/1740 محمد بن كنان), *Hedâiku'l-yasemin fi mustalahi kavânini'l-hulefâ ve's-selâtin*.
48. Dâvûd b. el-Cerrâh, *Abbârül-küttâb*.
49. Şah Veliiyüllâh ed-Dihlevî (1180/1766), *el-Hüccetüllâhi'l-bâliğe*.
50. el-Emîru's-San'ânî (1182/1766 الاميرالصنعاني), *el-Hirâse min muhâlefeti'l-meşru' mine's-siyâse* (الحراسة من مخالفة المشروع من السياسة).
51. Ahmed ed-Dimenhurî (1192/1778), *en-Nef'u'l-gâzîr fi salâhi's-sultân ve'l-vezîr; Nebcüs-sülûk ilâ nasîhati'l-mülük*.
52. Muhammed Es'adzâde (1204/1789), *Füsûlül-ârâ fi şe'ni'l-mülük ve'l-vüzerâ* (فصول الآراء في شأن الملوك والوزراء).
53. el-Mazhar es-San'ânî (1207/1792 المظهر الصنعاني), *el-Yesîrül-mü'accel ve'l-'ikdül-mükellel fi nesâihi'l-hulefâ* (اليسير المعجل والعقد المكمل في نصاب الخلفاء والملوك ثم الامثل فالامثل).
54. Ömer b. Osman b. Abbâs el-Kersîfi (1214/1799 عمر بن عثمان بن العباس الكرسيفي), *Risâletün fi'l-hisbe* (رسالة في الحسبة).
55. Muhammed Bayram (1214/1799), *Risâletün fi's-siyâseti's-şer'yye*.
56. Ebü'l-Kâsım ez-Zeyyânî (1247/1831 ابوالقاسم الزيانى), *Risâletüs-sülûk fimâ yecibu 'ale'l-mülük* (رسالة السلوك فيما يجب على الملوك).
57. Abdülvehhâb Yasîni (عبدالوهاب ياسيني), *Hülâsatül-burbân fi itâ'eti's-sultân*
58. eş-Şevkânî (1250/1834), *ed-Devâu'l-'acil li-daf'i'l-'aduvvi's-sâil; Risâletül-ittisâl bi's-selâtin; el-Kavlüs-sâdik fi hukmi'l-imâmi'l-fâsik; el-İkdüs-semîn fi isbâti vesâyeti emiri'l-mü'minin*.
59. Hasen el-Attâr (1250/1834 حسن العطار), *Risâletün fi tahkiki'l-hilâfeti'l-İslâmiyye*.
60. Muhammed el-Kerdûdî (1268/1851 محمد الكردودى), *Keşfü'l-gümme bi-beyâni harbi'n-nizâm hakkun 'ale hâzibi'l-ümme*.
61. Muhammed el-Âlûsî (1270/1853 محمد آلوسى), *et-Tibyân şerhu'l-burbân fi itâ'eti's-sultân* (التبيان شرح البرهان في اطاعة السلطان).
62. Ahmed el-İstânbülî (1281/1864), *Tühfetü ehli'z-zemen min ebâdise fi beyâni fazli's-sultân*.

63. Rifa'e et-Tahtâvî (1290/1873), (رفاعة الطهطاوى), *ed-Devletül-İslâmiyye nizâmuba ve 'umâlâtübâ* (الدولة الإسلامية, نظامها وعمالاتها).
64. Ahmed b. Ebû Dayyâf (1291/1874), *İthâfû ehlî'z-zemen bi-abbâri mülûki Tûnus ve 'abdi'l-emân* (تحاف أهل الزمان بأخبار ملوك تونس وعهد الأمان).
65. Beşinci Muhammed Bayram, *Mülâhaza siyâsiyye 'ani't-tanzimâtî'l-lâzime li'd-devleti'l-âliyye* (ملاحظات سياسية عن التنظيمات اللازمة للدولة العلية).
66. Sâdık Hasen Hân (1307/1889), *el-Kerâme fi tibyanî'l-mekâsidi'l-imâme*.
67. Hayrüddîn et-Tûnusî (1308/1890), *Akve'mül-mesâlik fi ma'rifeti ahvâli ehlî'l-memâlik* (اقوم المسالك في معرفة احوال اهل الممالك).
68. İbrahim Rahmî (1312/1894), *Vâsitetüs-sülûk fi siyâseti'l-mülûk*.
69. Hasen et-Tüveyrânî (1315/1897), *İsmetül-İslâm fi vücûbî'l-imâm*.
70. Muhammed Hayyâmî el-Haccâcî el-Hüseynî, *Risâletür-râ'î ve'r-râ'iyye*.
71. Bereketzâde (1318/1900), *es-Siyâsetüs-şer'iyye ve hukûkür-râ'î ve sa'âdetür-ra'iyye* (السياسة الشرعية وحقوق الراعى وسعادة الرعية).
72. Abdurrahmân Kevâkibî (1320/1902), *Ümmül-kurâ* (ام القرى); *Tebâi'ül-istibdâd ve mesâri'ül-isti'bâd* (طبايع الاستبداد ومصارع الاستعباد).
73. Mustafa el-Misrî el-İbâzî, *el-Hediyetül-ula'l-İslâmiyye li'l-mülûk ve'l-ümerâ fi'd-dâi ve'd-devâ* (الهدية الاولى الإسلامية للملوك والامراء في الداء والدواء).
74. Muhammed el-Ayyâşî (1324/1906), *Evzahül-mesâlik fi siyâseti'l-memâlik* (اوضح المسالك في سياسة الممالك).
75. Ali b. Muhammed (1328/1910), (على بن محمد ابوالحسن السوسى السملالى), *Metâli'us-se'âde fi feleki siyâseti'r-riyâse* (مطالع السعاده في فلك سياسة الرياسة).
76. Ahmed el-Berzencî (1332/1914), *en-Nasihâtül-amme li mülûki'l-İslâm ve'l-âmmeh* (لنصيحة العامه للملوك الاسلام والعام).
77. Ebû Abdullâh Muhammed (ابوعبدالله محمد بن ابى بكر المبارك بن الرضوان), *en-Nushu fi'd-dîn ve meâribül-kâsîdîn fi mevâ'izi's-selâtin*.
78. Ebû Cafer el-Bağdâdî eş-Şii, *Kitâbü'l-İmâme*.
79. Muhammed el-Makdisî, *es-Siyâsetül-lâzimetül-marziyye*.
80. Muhammed b. Ebî Ali, *Ravneku't-tebbir fi hukmi's-siyâse ve't-tebbir*.
81. Muhammed b. Mansûr Ebî'l-Abbâs es-Sebâhîrî, *Risâletün fi'l-imâme*.
82. Muhammed b. Ebû Bekir es-Sühûlî (محمد بن ابى بكر السحولى), *el-Ascedül-münazzem fi fazli'l-imâmi'l-a'zam* (العسجد المنظم في فضل الامام المعظم).
83. Ahmed b. Musa ed-Dîmaşkî eş-Şafî, *el-Âli'r-rütbe fi abkâmi'l-hisbe*.

84. Cemâlüddin Muhammed (جمال الدين محمد بن عبدالقادر بن ابى القاسم الجنيدي ابن عجيل), *Kitâbü'l-atiyye fi fazli's-sultân ve hukmî'r-ra'iyye*.
85. Sa'îd b. İsmâil b. Ömer el-Aksârâyî, *Siyâsetü'd-dünyâ ve'd-din*.
86. Yûsuf b. Ebi'l-Haccâc, *en-Necmü'l-münîr fi's-siyâse ve't-tedbir*.

SONUÇ

Amacı insanların adalet ve huzur içinde beraberce yaşamalarını gerçekleştirmek olan klasik İslâm siyaset kurumunun temel görevi; akıl, can, mal, din ve şerefin korunması; ilkeleri ise Allah'a iman, canlı ve cansız herkes için adalet ve özgürlük, şeriaate uyma, şura, muhâlefet, maslahatlara riayet, merhamet ve tevazu, “iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak” ve görevlendirmelerde ehliyet gibi hususlardır. Bu amaç, ilke ve görevlerin yerine getirildiği siyaset ve idare adil; getirilmediği siyaset ve idare ise zalim diye nitelendirilmelidir.

Bütün temel kaynaklarıyla beraber İslâm siyaset kuramı incelendiğinde bir devlet veya yönetim biçiminin vazgeçilmez olmadığı görülmektedir. Tarihte görülen devletleşme olgusu ve belirli bir yönetim talebi ise ya şartların veya Müslüman ahalinin dinlerini yaşama çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde gerçekleştirilen bazı siyasi ve idari uygulamalar, toplumun öncelendiğini göstermektedir. Buna karşılık klasik İslâm siyaseti, bireyi de hak ve özgürlükler ile korumaya çalışmıştır. Ancak İslâm siyaset tarihinde görülebileceği üzere siyaset ve idareyi kendileri için bir araç görüp heva ve heveslerine uyan bazı halife ve sultanlar, bireye ve dolayısıyla yine topluma zulmetmişlerdir. Bunun önünün alınamamasının bir önemli sebebi halife veya sultanın azlini gerçekleştirecek mekanizmanın netleştirilememesi ve bu mekanizmanın çoğunlukla işletilememesidir.

İslâm'da özde din ve dünya yönetimi konusunda Hz. Peygamber'e vekâlet ifade eden halifelik ve onun yardımcılığını ifade eden vezirlik kurumları; klasik İslâm siyaset kurumlarının en önemlilerindendir. Zira sadeliği esas alan hilafet kurumu, din ve dünya işlerinde Hz. Peygamber'in vekilliğini ifade ediyordu. Vezirlik ise böylesi bir kurumun her konuda yardımcılığı makamıydı. Sonraki dönemlerde halife sadece din işlerinden, sul-

tan ise dünya işlerinden sorumlu görülmeye başlanmıştır. Kurumsallaşmasını Abbâsîler döneminde tamamlayan vezirlik kurumu ise hem din hem de dünya işleri hususunda yöneticiye yardımcı bir kurum olarak varlığını devam ettirmiştir.

İslâm medeniyetinde devlet idaresi ile ilgili birçok nazari ve ameli tecrübe, değişim ve gelişmeler yaşanmış ve siyaset sadece siyaset ile ilgilenenlerin değil, onlara ek olarak birçok fakih, müfessir, kelamcı ve felsefecinin ilgi duyduğu bir alan olmuştur. Her mezheb ve meşrepten İslâm siyaset nazariyatçıları ve siyasetçileri siyaset kurumu, kavramları ve alt kurumları konusunda sayısı binlere varan ilmî, felsefi ve ahlaki eserler telif etmişlerdir. Klasik İslâm siyaseti; teorik ve pratik uygulamalarında Kur’ân-ı Kerim ve Sünnetin yanında Arap toplumunun önceki siyasi kültüründen, komşu devletlerin siyaset geleneğinden, siyasetçi ve bilginlerinden istifade etmiştir. Bu durum, İslâm siyasetine dair yazılmış özellikle siyasetname türü eserlerde bariz bir şekilde görülmektedir.

Böylesi teorik ve pratik bir siyaset mirasına sahip Müslümanlar; bugün birey, toplum ve devlet bazında yaşadıkları olumsuzlukların giderilmesi için yeniden ve farklı bir gözle kendi klasik siyaset kurum, kültür ve tecrübelerine bakıp oralardan ders, ibret ve örnekler çıkartabilirler. Böylesi bir tutum, hem birbirleriyle hem de başkalarıyla yaşama noktasında Müslümanlara yeni yol ve ufuklar açabilir; içinde buldukları kriz ve sorunsalları çözmeye noktasında yardımcı olabilir.

KAYNAKLAR

Arif, Nasır Muhammed, *fi Mesâdiri't-türâsi's-siyâsiyyi'l-İslâmî*, (ABD Virginia: el-Ma'hedü'l-Âlemî, 1994).

Atalan, Mehmet, “Hz. Muhammed’in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2004).

Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003).

Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995).

_____, “Abbâsîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012).

Aydın, Mehmet Akif, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslâm Devlet*

- Yönetimi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu Kitabı, 1998).
- Azimli, Mehmet, “Halifeliğin Kurumsallaşması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi*, Konya, 1999.
- Barca, İbrahim, “İslâm Kurumları Tarihi Açısından Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Mâverdi el-Basrî'nin (364-450/974-1058) “Kavânînü'l-Vizâre ve Siyasetü'l-Mülk” Adlı Eseri”, *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Şanlıurfa, 2012.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî, *Ğıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zülem*, nşr. Mustafa Hilmi ve Fuâd Abdülmün'im, (Beyrut: Dârü'd-Da've).
- Dede Efendi, İbrahim b. Yahyâ Halife, *es-Siyâsetü's-ser'iyye*, nşr. Fuâd Abdülmün'im, (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmî'iyye, 1991).
- Demircan, Adnan, “Arap Siyasi Geleneginin Ehl-i Beyt Tamlamasının Kavramlaşma Sürecine Etkisi”, *Marife Dergisi*, yıl. 4, sayı. 3, kış 2004 (Ehl-i beyt özel sayısı).
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *Sünenü Ebi Dâvûd*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), I-IV.
- Ebü Fâris, Muhammed Abdülkâdir, *el-Kâdi Ebû Ya'lâ ve Kitâbuhu Abkâmü's-sultâniyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle).
- el-Hirravî, Abdüssemi Sâlim, *Lügatü'l-idâreti'l-âmme fi sadri'l-İslâm*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986).
- Emîn, Ahmed, *Duba'l-İslâm*, (Kahire: Mektebetü'l-Usre, 2003).
- es-Sa'dî, Abdülmüte'al, *es-Siyâsetü'l-İslâmiyye fi abdi'l-hulefâi'r-râşidin*, (Beyrut: Dârü's-Sekâfe).
- et-Tahrânî, Şeyh Ağa Büzürg, *ez-Zer'â ilâ tesânifi's-Şi'a*, (Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1983).
- el-Fârâbî, Ebû Nasır, *Kitâbü's-Siyâseti'l-medeniyye*, nşr. Fevzî Mihterî Neccâr, (Beyrut: Tab'etü'l-Katulikiyye, 1964).
- el-Gazâlî, Ebû Hamîd et-Tûsî, *et-Tibrü'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk*, nşr. Ahmed Şemsüddîn, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988).

- İbn Haldûn, Abdurrahmân, *el-Mukaddime*, nşr. Abdüsselâm eş-Şeddâdî, (ed-Dârü'l-Beyzâ, 2005).
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994).
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır), I-XV.
- İbn Teymiyye, Şeyhülislâm Ahmed b. Abdülhalîm, *es-Siyâsetü's-şer'îyye*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife).
- İbn Tolun, Şemsüddîn Muhammed, *Nakdüt-tâlib li zeğeli'l-menâsib*, nşr. Muhammed Ahmed ve Hâlid Muhammed, (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Mu'asır, 1992).
- İbnü'l-Arabî, Mühyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *et-Tedbîrâtü'l-ilâbiyye fi islâhi'l-memleketi'l-insâniyye*, müstensih. Abdülkâdir b. eş-Şeyh Mahmûd, (Mu'cemü'l-Matbû'ât 175:1, 2841).
- İbnü'l-Ezrâk, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *Bedâi'us-silk fi tebâi'l-milk*, nşr. Ali Sâmir en-Neşşâr, (Irak: Vizâretü'l-İ'lâm), I, 95.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed, *el-Fibrîst*, nşr. Rızâ Teceddüdi b. Ali, (Tahran: 1971), I-II.
- İbnü's-Sayrafî, Eymenüddîn Ebü'l-Kâsım Ali, *el-Kânûn fi divânî'r-resâil*, nşr. Eymen Fuâd, (Kahire: Dârü'l-Mısıriyyeti'l-Lübânîyye, 1990).
- Kâtip Çelebi, Mustafa, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb*, (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî).
- Kayaoğlu, İsmet, "Halifelik", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5 (1980).
- el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Basrî (364-450/974-1058), *en-Nüketü ve'l-uyûn*, nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye).
- _____, *el-Abkâmüs-sultâniyye*, trc. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yay.).
- _____, *Bilge Yöneticinin Elkitabı Edebü'l-vezîr*, trc. İbrahim Barca, (İstanbul: Klasik Yay., 2014).
- Neccâr, Hüseyin Fevzî, *el-İslâm ve's-siyâse*, (Kahire: Matbû'âtü's-Şa'b).
- Öz, Şaban, "Hilafette Nass Teorisi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Dergisi, 14 (2009).

- Pazarbaşı, Erdoğan, “Kur’an’a Göre Halifelik ve Toplumsal Süreklilik”, *Bilimname I*, 1(2003).
- Reslân, Selâhuddîn Bisvûnî, *el-Vizâre fî fikri’s-siyâsi*, (Kahire: Dâru Kubâ, 2000).
- Rıza, Muhammed Reşîd, *el-Hilâfe*, (Kahire: ez-Zehrâ li’l-İlâmi’l-Arabî, 1922).
- es-Samed, Hamed Muhammed, *Nizâmü’l-hukm fî abdi’l-bulefâi’r-râşidin*, (Beirut: el-Müessesetü’l-Câmi’iyye, 1994).
- Şihâbüddîn, Ahmed b. Ebî Rabi, *Sülûkü’l-mâlik fî tedbiri’l-memâlik*, nşr. Arif Ahmed Abdulğani, (Dımaşk: Dârü’l-Kenân, 1996).
- Şulul, Kasım, *İbn Haldûn’a Göre İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: İnsan Yay., 2011).
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu’r-rusûl ve’l-mülûk*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl, (Mısır: Dârü’l-Me’arif, 1969), I-XI.
- Tâncî, Muhammed Tâvit, “İslâm’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1994).
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu’s-se’âde*, (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985), I-III.
- Türcan, Galip, “İslâm’da Dini Otorite”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2005), s. 106.
- Yaman, Ahmet, “Hilafet-Saltanat Dönüşümü Bağlamında Klasik Dönem Müslümanlarının Reel Siyaset Anlayışlarının Seyri Üzerine”, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji*, 4 (2002).